
A KESZTÖLCRŐL FEHÉRVÁRRA MENŐ HADÚT¹

1. Első eredeti formájában fennmaradt oklevelünk, becses nyelvemlékünk, a Tihanyi alapítólevél leghosszabb és széles körben legismertebb szórványa: *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* (vö. pl. a gimnáziumi nyelvtankönyvek említései: HONTI–JOBBAGYNÉ 1985⁵: 47, 59; ANTALNÉ–RAÁTZ 2000: 106. stb.). A tihanyi apátság alapításának 950. évfordulójához kapcsolódó, a nagyközönséghez szóló megemlékezések szinte kötelező elemévé vált – különösen a sajtóban és a médiában – az említett idézet emlegetése. Az ismertségre és egyben a gyakori hivatkozásra egyetlen kiragadott, de igen jellemző példa: „[a szógyarázat] ügyesen rávilágít az általunk is ismert kifejezésekre, úgy mint [!] Fehérvárra menő hadiút” (FARKAS 2005).

Az immár évezredes múltra visszatekintő helynevek, illetve helymeghatározások természetesen akkor „élnek” igazán, azaz kapcsolódhatnak hozzájuk személyes kötődések, s válhatnak ezáltal számunkra fontossá, ha jelen életterünkbe helyezhetők, vagyis azonosíthatók, lokalizálhatók. Ez a törekvés természetesen az oklevél legismertebb szórványára vonatkozóan is megnyilvánult.

2004. november 15-én hangzott el a Kossuth Rádióban: „Az alapítólevél leghosszabb mondata: »Fehérvárra menő hadi úton reá.« Ez az út Aszófőtől Füred felé menő hadiút volt, ma is használják” (KESZTHELYI 2004). E megállapítás szerint a kérdéses út a Balaton északi partján található.

Hasonló helymeghatározás egy Zánkán elhangzott előadásból: „nem vagyunk messze, pár méterre vagyunk csupán attól az úttól, amit megtanultunk valamikor talán az alapsiskolában, általános iskolában, elemi iskolában, a tihanyi alapítólevél latin szövegében szerepel ez a szókapcsolat: *Fehervaru rea mene utu hodu [!] rea*. Hogyha innen megyünk, van az első kereszteződés, ahol egy csonka kereszt áll, az az út balra Füred felé, az a bizonyos fehérvári, Fehérvárra menő hadiút” (KORZENSZKY 2002).

Igaz ugyan, hogy a korban a Balatontól északra is haladt egy jelentős út (a Fehérvárról Róma felé tartó zarándokút), mely ezen a szakaszon az ókori Pannonia provincia egyik útjának nyomvonalát követte, a mai tóparti településeket azonban – a közlekedési csomópont, Valcum (Fenekpuszta) felé tartva – Keszthely környékének kivételével nem érintette, ezektől északabbra húzódott.

Egy másik vélemény szerint a hadút a déli parton lehetett: „[Siófok címerében a kerék] a Balaton déli partján Fehérvár felé húzódó hadi utat jelképezi, amit egykor a rómaiak építettek és a legelső magyar nyelvemlék, a Tihanyi Alapítólevél is említi: »Feheruara rea mene hodu utu rea...« Ez a mai Fő utca.” (Idézi és egyben – a PRT. 10: 420–1 alapján – cáfolja BOZAI 2004.)

Feltehetően a Balaton déli partján is húzódott egy római út, mely Valcumot és Gorsiumot, a későbbi Herculiát (Tác-Fövenypuszta) kötötte össze. Valószínű, hogy (részben) e nyomvonalat követi az alapítólevélben említett, a Balaton déli partjára lokalizálható *huluoodi* és *oku zarma*

¹ Ezúton fejezem ki hálás köszönetemet HOFFMANN ISTVÁN-nak egyfelől a kéziratához fűzött értékes megjegyzéseierért, másfelől a három ízben hivatkozott, e munka befejezését követően megjelent értekezésének (HOFFMANN 2006) kéziratába való betekintés lehetőségéért.

birtokok határleírásában szereplő *magna via*. Az utóbbi helyen azt is megtaláljuk, hogy az út a *keuris tue*, azaz (az említett birtok felől nézve) minden valószínűség szerint a mai Balatonföldvár felé tart (vö. BÁRCZI 1951: 22, ZELLIGER 2005: 26).

Kérdéses, hogy ugyanennek a Balaton déli partján futó útnak egy szakasza-e a *gamas* település környéki földeket és erdőket határoló „nagy út”, mely Szent Kelemen egyházához (a mai Balatonlellére) vezet. HOFFMANN ISTVÁN a TA.-beli *gamas*-t (mai határresznevek adatait is figyelembe véve) a Balatonlelle és Balatonboglár közötti területre helyezi (megjelenés előtt álló művének vonatkozó szakasza nyomán). Ennek alapján az itteni „nagy út” az előző határleírásokban említettnek egy szakasza. Birtoktörténeti érvekre hivatkozva és bőséges oklevélanyaggal megtámogatva – amint erre HOFFMANN is rámutat – már ERDÉLYI is elkülöníti a TA.-beli *gamas*-t a mai *Gamás* településtől (PRT. 10: 375–97), és ugyanez az értelmezés (azaz a „nagy út” azonossága a korábban említetttel) jelenik meg ÉRSZEGI fordításában is: „a másik a nagy út” (1993: 2, 2004: 2; ÁrpOkl. 107, mindkét esetben lábjegyzettel erősítve: „eltűnt település Somogy megyében”). Az útatzonosságra további érveként kívánom felhozni, hogy az itteni *altera magna* kifejezés mellől elmarad a *via*, ami szintén lehet a már említettség nyelvi kifejeződése: „a másik a [már többször említett] nagy (ti. út)”; illetve, hogy az 1211. évi Tihanyi összeírás (TÖ.) is közös megnevezéssel él: Gamás és Szántód határában is hadutat említ (*Hodvth*, PRT 10: 514; ill. *Hoduth*, 516). Mindezek alapján revideálandó fordításom vonatkozó helye; „a másik egy nagy út” (SZENTGYÖRGYI 2005: 60) helyett: „a másik a nagy út”. (*Magna via* megnevezés szerepel még a *fofudi* falu területén adományozott szántóföld és az *ecli* révénél kezdődő erdő határában, illetve az ennek megfelelő *publica via* megjelölés áll *gisnav* birtok határleírásában.)

A vonatkozó szaktudományi munkák ugyanakkor (a hivatkozások sorától ez esetben eltekintünk) világosan mutatnak rá arra, hogy a *feheruuaru rea meneh hodu utu* azon szakasza, mely a Tolna megyei *mortis* nevű birtok egyik határpontjaként szerepel, nem a Balaton északi, sem annak déli partján, hanem Tolna megyében keresendő. Az egyértelmű lokalizálást ugyanakkor mindaddig több-kevesebb kétely, bizonytalanság övezte (vö.: PRT. 10: 421, BÁRCZI 1951: 39–40, legutóbb pedig ZELLIGER 2005: 32). Jelen tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy e bizonytalanságokat eloszlassuk, és az út(szakasz) biztosnak tekinthető lokalizációját adjuk.

2. Egy vagy két határpont? – A TA. sokat idézett, szépen hangzó hosszú mondatrészletét megelőzi egy magyar szórványt tartalmazó, latin szerkezettel kifejezett helymegjelölés: *ad castelic* 'Kesztölcire v. Kesztölcig'. (Megjegyezzük, hogy a latin *castellum*-ra visszamenő szláv *kostelъ* szó *-ьcb* képzős változatából való származtatás általánosan elfogadott – vö. BÁRCZI 1951: 40, továbbá az általa hivatkozott irodalom; vö. FNESz. *Keszthely*, *Kesztölc* a. –, ugyanakkor hangtanilag nem teljesen problémamentes. Tekintve, hogy a jelen dolgozat célkitűzését, a lokalizálást e hangtani jellegű problémakör közvetlenül nem érinti – hiszen az nem kétséges, hogy a TA.-beli *castelic* megfeleltethető a mai *Kesztölc* névalaknak –, bemutatásától eltekintünk.)

Természetesen érthető, hogy a magyar mondatrészletet döcögővé, csikorgóvá tevő „keverék szerkezet”, melyet még egy latin *et* is követ, szórványunk közkeletű felemlgetése elől rendszerint elmarad. A kérdés azonban az, hogy hozzá tartozik-e egyáltalán? A teljes szerkezet értelmezésére három lehetőség kínálkozik.

E lehetőségek áttekintése előtt lássuk a vonatkozó terület határleírását: „Adhuc aut(em) e(st) locus mortis dictus · cuius incipit t(er)minus a sar feu · eri iturea · hinc ohut cutarea · inde ad holmodi rea · postea gnir uuege holmodia rea · & exinde mortis uasara kuta rea · ac postea nogu azah fehe rea · inde ad castelic [-] & feheruuaru rea meneh hodu utu rea · p(ost) heç petre zenaia hel rea” (a TA. latin szövegét SZENTGYÖRGYI 2005: 49–55. nyomán idézzük).

2.1. Az első lehetőség szerint *castelic* és a hadút két külön határpont (vö. BÁRCZI 1951: 39–40). A korábbi fordítások rendszerint így értelmezték. HOLUB: „innen *castelic*-hoz és a *feheruuaru rea meneh hodu utu rea*-hoz” (MÉSZÖLY 1956: 9); ÉRSZEGI: „innen *castelic*-hoz, és a *feheruuaru rea meneh hodu utu rea*” (1993: 3, 2004: 3; ÁrpOkl. 107). HOLUB és ÉRSZEGI (a névelő elmaradása ezt is jelzi) tulajdonnévnek tekintik a *castelic*-et. ÉRSZEGI magyarázattal is erősíti: „Kesztlőc: helynév” (1993: 4, 2004: 4; ÁrpOkl. 107). Ha e fordítások értelmezésében a *castelic* akár a Fehérvárra menő út másik iránya, akár egy másik út(szakasz) jelentős állomása vagy végpontja lenne, elé határozott névelő került volna. A *castelic* helynév önálló határpontként való értelmezése véleményem szerint két okból sem tartható.

Az első: nem valószínű, hogy egy település egy másik határpontjaként szerepeljen, hiszen az szintén kiterjedt határokkal rendelkezik. Párhuzamként említhető, hogy a *culun* környéki birtok határpontja nem Ugrin település vagy birtok (vö. 1409: *possessio Vgron*, GYÖRFFY 1956: 408–9. közötti térképlap), hanem annak határköve: *u[gr]in baluana*. (A fenti értelmezés lehetőségét az is gyengíti, hogy a Sárvíz és a Duna között, ahová lokalizálhatjuk *mortis*-t, nincs nyoma ilyen nevű településnek. Vö. BÁRCZI 1951: 40.)

A második: a latin szövegben minden újabb határpontot határozószó vezet be. Az *eri iturea* előtt azért nincs, mert innen (feltehetően másolási hiba okán) kimaradt a rá és minden további határpontra vonatkozó ’továbbmegy, tart, elér’ jelentésű állítmánnyal együtt: „Van még ezenfelül egy *mortis*-nak nevezett terület, melynek határa a *sar feu*-nél kezdődik, [aztán elér] az *eri iturea*, innen az *ohut cutarea*, majd a *holmodi rea*, ezután a *gnir uuege holmodia rea*, innen tovább a *mortis uasara kuta rea*, ezután a *nogu azah fehe rea*, innen a *castelic*-ről *feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, ezek után pedig a *petre zenaia hel rea*” (SZENTGYÖRGYI 2005: 61, a kiegészítés jelölésével). A TA. teljes szövegét áttekintve megállapíthatjuk, hogy az *et* önállóan nem vezet be új határpontot, csak ha utána határozószó szerepel: & *inde*, & *postea*, & *exinde* (ez utóbbi háromszor). Határozószó nélkül összetartozó helyeket kapcsol egybe. Ezek közül legjellegzetesebb az *inter ... & ...* szerkezet (háromszor): *inter zilu kut & kues kut*; *Inter seku ueieze & uia(m) que ducit ad portu(m)*; *inter putu uueieze & knez*, továbbá *et* kapcsolja össze a király tulajdonában maradó két tavat: *Opoudi & lopdi*. Ezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a szörványunkban szereplő *et* szintén összekapcsol, és nem egy új – az előzőtől független – határpontot vezet be.

Megjegyezzük, hogy a két elem közé két & is került, ami esetleg szintén arra utal, hogy egyetlen, ámde bonyolulttá vált szerkezettel bajlódott az írnok. Később az egyik feleslegessé vált &-et (az elsőt) kivakarta. Az is elképzelhető, hogy az első & volt szándéka szerinti, utána *ad* prepozíciót kívánt volna elhelyezni, így a szerkezet a következőképpen nézett volna ki: „inde ad *castelic & ad feheruuaru (rea) meneh*”. A kettős jelölés lehetősége azonban megzavarhatta (ugyanazt nem vette észre feljebb: *ad holmodi rea*), s így kerülhetett két & egymás mellé. Ha így történt, ez ugyancsak a két helynév összetartozását jelezné.

2.2. Egy másik lehetőség – leginkább grammatikai szempontból vizsgálva a szerkezetet –, hogy nem egy, hanem két útról van szó. Ekkor (az értelmező fordítás) így hangoznék: „innen a castelic-ra (ti. menő) és [= 'majd, azután'] a feheruuaru rea meneh hodu utu rea”. Ezt az álláspontot látszik képviselni ERDÉLYI fordítása: „innen a Kasztelicba (ad Castelic, Tolna várába v. Kesztlöcre?) és a Fehérvárra menő hadútra” (PRT. 10: 421). Feltételezem, hogy ERDÉLYI fordításában két útról van szó, hiszen ha a két helyet egyetlen út két végpontjának tekintené a fordító, a *Fehérvárra* iránymegjelölés elől elmaradt volna a határozott névelő, *vö.* SZENTGYÖRGYI fentebb (2.1.) idézett fordításával.

Hogy a *castelic* esetében nem önálló határpontról van szó, hanem útmeghatározásról, az kivüláglík a szöveghez fűzött magyarázatból: „A határjárások rendszeren szomszédos falvak, helységek nevével jelölik meg az előforduló utak irányát vagy olykor nevezetesebb városokkal. Kesztlöc azonban sem nevezetes, sem szomszédos nem volt” (PRT. 10: 417).

A közbeszúrt magyarázat pedig arra utal, hogy a fordító nem településnévként, hanem köznévként értelmezi a *castelic* szóalakot. Köznévként 'kastély, vár', esetleg 'vártemplom' (vö. BÁRCZI 1951: 40) jelentésben állhat, melyet – a fordításba szúrt kérdőjeles magyarázat-rész ellenére – Tolna várával azonosít: „[Kesztlöc] megnevezése a sokkal közelebbi és fontos Tolna várának elhallgatásával alig volna érthető” (PRT. 10: 417, 2. jegyzet).

Ha köznévként tekintjük a *castelic* lexemát, ez esetben nyilván valamely település-hez tartozó kastélyt, várat jelöl, amelynek önálló, településnév nélküli említése általában – a közelebbi azonosíthatóság hiányában – nehezen feltételezhető. Párhuzamként szintén a *culun*-i birtok hozható fel: csak a településnévvel történő együttes említés után (*u[gr]in baluana*) kap egyértelmű (tulajdonnévi jellegű) jelentést a visszatérő, önmagában álló *baluan* helymegjelölés. Természetesen feltehetjük, hogy Martosról nézve a közeli Tolna vára egyértelműen azonosítható „a castelic” köznévi megnevezéssel, az oklevél fogalmazója és érintettjei azonban jóval távolabbról szemlélik az adományozott birtokot, éppen ezért – ERDÉLYI szavaira visszautalva – a helymeghatározás a közeli „és fontos Tolna várának elhallgatásával alig volna érthető” (PRT. 10: 417, 2. jegyzet).

Két út feltételezése a továbbiakban nem fordul elő a szakirodalomban, ennek oka nyilván az, hogy az egyébként nyelvtanilag korrekt szerkezet topográfiaiilag áttekinthetetlen. Ezen értelmezés szerint mindkét út hadút, ezt nem is kellene feltétlenül kizárni. A két út feltevésében inkább az lehet a zavaró, hogy nincs tisztázva az egymáshoz való viszonyuk (párhuzamosan futnak, keresztezik egymást, vagy egyikből kiágazik a másik), ezért egymás után említve nemigen jöhetnek szóba mint egyértelmű határpontok. Elképzelhető, hogy a birtokhatár metszi valamelyik vagy mindkét utat, de az is, hogy egyik út, vagy akár mindkettő hosszabb szakaszon határolja. Ha két külön útról lenne szó, az írrok feltehetően tisztázta volna a két út egymáshoz való viszonyát, és hasonló megoldást választott volna, mint ahogyan azt a *gamas* határában adományozott földterület esetében tette: „*que duab(us) continet(ur) uiis · quaru(m) una uocat(ur) ziget zadu · altera magna · que simul ad s(an)c(tu)m clem(en)te(m) terminant(ur)*”.

A probléma felvetésének ugyanakkor azért van mégis létjogosultsága, mert a következő birtoktest (*fortudi*) leírásánál szereplő út – *que ducit ad kastelic* –, mint látni fogjuk, nem feltétlenül esik egybe az általunk vizsgált – *ad castelic [-] & feheruuaru rea meneh* – úttal, még ha a két leírásban szereplő név azonos helyet jelöl is. Elvben tehát lehetne a kesztölci (*ad castelic ... utu*) a fehérváritól eltérő, és a Fadd birtokában említettel azonos út, a fentebb kifejtett külső és belső, illetve a későbbiekben (5. és 8. fejezet) tárgyalandó topográfiai érvek azonban ezt nem támogatják.

2.3. Már BÁRCZI említi annak lehetőségét, hogy a *castelic* megjelölés esetleg a másik (Fehérvárhoz hasonlóan távolabbi) végpontja az út(szakasz)nak (1951: 40). Ezt az álláspontot (Kesztlőc lokalizálása nélkül) kizárólagos lehetőségként említi ZELLIGER (2005: 32), illetve ezt tükrözi – a fordítások sorában elsőként – SZENTGYÖRGYI új fordítása: „innen a castelic-ről feheruaru rea meneh hodu utu rea” (a *castelic* előtti névelő az *utu* névelője); megerősítve egy lábjegyzettel: „[az egyik irányban] castelic-ra, és [a másik irányban pedig] feheruaru rea” menő hadút (SZENTGYÖRGYI 2005: 61, 5. jegyzet, melyben a „szó szerint” kitétel arra utal, hogy a latin *ad* praepositio itteni jelentése: ’-ra’, esetleg ’-ig’, míg a gördülékenyebb fordítású főszövegben *-ról* szerepel).

Az előző két lehetőség tarthatatlansága mellett felhozott érvek indirekt módon támogatják e harmadik álláspontot. A direkt igazoláshoz azonban szükséges, hogy megnyugtatóan lokalizáljuk Kesztlőc települést, továbbá rá kell mutatnunk, hogy – ERDÉLYI fentebb idézett véleményével ellentétben – nem mikrotoponimáról van szó, azaz jelentőségét tekintve (Fehérvárhoz hasonlóan, ha nem is azzal egyenértékűen) alkalmas volt efféle helymeghatározásra; végezetül el kell tudnunk helyezni a két települést összekötő út mentén a leírás szerint mellette fekvő birtokot, illetve birtokokat.

3. Hadút. – A keresett út „minőségére”, azaz a *hodu* szó jelentésére a szakirodalom korábban nemigen tért ki, talán azért, mert az látszólag nyilvánvaló. BÁRCZI (a szó finnugor eredetének megerősítésén túl) annyit említ, hogy a *hodu utu* „jelöletlen birtokviszonyból keletkezett összetétel” (1951: 41). Eszerint jelentésében egyenértékű a *hadnak/hadaknak az útja* szerkezettel, s ugyanígy a TA.-ra vonatkozóan pontatlan értelmezésből származó (vö. I. fejezet idézetei), de a későbbi helynévadási gyakorlatban általánosabbá váló *hadi út* jelzős szerkezettel. E kifejezések jelentésüket tekintve többértékűek: ’hadsereg által, illetve hadsereg számára épített út’, esetleg ’olyan út, melyen gyakran, vagy valamely emlékezetes (hadi)esemény kapcsán vonult át hadsereg’ (ez utóbbira vö. TMFN. 85, 163). BÁRCZI ugyanakkor az eredetében jelöletlen birtokos szerkezetnek tekintett összetételt az adott szinkroniában elemezve megállapítja, hogy tekinthető ugyan birtokos jelzős összetételnek, de sokkal inkább magyarázó főnévi jelzős összetétel „olyan laza szerkesztéssel, amely kétségtelenül egészen ősi nyelvviszonyokra emlékeztet” (1951: 183). Ennek megfelelően a következőképpen adja meg az összetétel jelentését: „a ’had útja’, de inkább a ’had számára való út” (i. h.).

Műutakat az ókori rómaiak kezdték építeni, kezdetben csupán Rómából kiinduló, Itália különböző területeire vezető katonai utakat (*viae militares*), melyek nagyobb létszámú hadsereg gyors helyváltoztatását és rendezett vonulását tették lehetővé. E katonai műutak kiépítésénél nem közlekedési és kereskedelmi, hanem stratégiai szempontokat érvényesítettek, s azokat jellemzően építetőkjükről nevezték el (a legrégebbi a Kr. e. 312-ben épült *via Appia*, építetője Appius Claudius Caecus censor). A korábbi közlekedési útvonalak – kijárt földutak – ugyanakkor, miután szintén katonai úttá alakították őket, megtartották korábbi nevüket (pl. *via Tiburtina*). Tartósságukra jellemző, hogy pl. a *via Appia* esetében még kilenc évszázad után (Iustinianus idejében) sem látszottak sem kérényomok, sem egyéb mélyedések (MAJOROS 1996: 128–9). Később, a birodalom terjedésével jól alapozott, kövezett műutak épültek a provinciákban is. Ezek az utak, éppúgy, mint az itáliaiak, természetesen a közlekedés és a kereskedelem számára is alkalmasak voltak, ennek ellenére az útvonalak kialakításában továbbra is elsősorban stratégiai szempontok érvényesültek (vö. *limesutak*). Pannóniában „a főutak nyomvonalának kijelölését

és az úttest megépítését a terület katonai megszállása, később pedig a kormányzási szükségletek határozták meg” (TÓTH 2004: 44). Pannónia úthálózatának kiépítése a Kr. u. 2. század közepe táján fejeződött be (MÓCSY 1974: 113). Városokat is az utak mentén (közlekedési csomópontokban) alapítottak, illetve az út mellett elhelyezkedő kisebb települések fejlődtek városokká (vö. MÓCSY 1974: 43). E birodalmi főutak megépítése állami feladat volt (hiszen a birodalom kormányzását és védelmét segítették), éppen ezért *via publicá*-nak is nevezték őket (vö. TA. 28. sor). A provinciák nagy területe miatt ugyanakkor lehetetlen volt minden utat a hagyományos (kövezett) útépitési eljárással kialakítani (vö. a kőlapokkal fedett limesszakasz Ad Statuas-nál, VISY 1989: 116), így a kevésbé fontos utak esetében (s talán a fontosabb utak egyes szakaszai esetében is) megelégedtek a zúzottkő- vagy kavicsburkolással. A provinciákban tehát nem minden jelentősebb út volt *via militaris*, azaz *hadút* (vö. ÓkoriLex. *via* a.).

Tekintve, hogy a honfoglalás és a tihanyi apátság megalapítása közötti bő másfél évszázadban nem tudunk országos jelentőségű útépitő munkálatokról (ezt a korábbi avar, illetőleg szláv lakosságról sem feltételezzük), valószínűsíthetjük, hogy a fő közlekedési útvonalak ebben az időben is a rómaiak által épített, tartósnak bizonyult utak voltak. Nem lehet teljesen kizárni, hogy a *hadút* elnevezés is innen származik, azaz latin eredetű tükörfordítás, hiszen a főbb utaknak az egész birodalomban elterjedt ilyenét megnevezése a vulgáris, majd a középlatin nyelv(ek)ben is használatos (a magyarországi latinban vissza-latinosított formában is: *via exercitialis*, *via exercitus*, vö. BARTAL 1901). Így esetleg a *hodu utu* kifejezés nem (jelöletlen) birtokos jelzős szerkezetre, hanem minőségjelzős latin mintára (*via militaris*) menne vissza (ez esetben a *hodu* jelzői használatú főnév). A latin jelzős szerkezet jelentése: ’a római hadsereg (a légiók és a segédcsoportok) számára épített út’. E jelentés természetesen a 11. század nyelvében „aktualizálódhatott” (’hadak vonulására alkalmas út’). Feltétlenül egyetértünk BÁRCZIVAL abban, hogy a megnevezés – a különírás ellenére – jelentéssűrítő szóösszetétel (vö. 1951: 183), de a fenti gondolatmenet fényében eredete nem feltétlenül jelöletlen birtokos jelzői (BÁRCZI 1951: 41), hanem esetleg minőségjelzői szószervezet, jelzői funkciójú főnévi meghatározó taggal. A névalkotás módja ez esetben nem köznévi megnevezéssel történő körülírás (vö. BÁRCZI 1951: 66), hanem latin mintát követő tükörfordítás lenne. Ugyanakkor – amint arra HOFFMANN ISTVÁN rámutatott – a magyarságnak a latin hatás kora előtt is bizonyára volt szava az ilyen típusú utak jelölésére, s az sem teljesen kizárható, hogy ez éppen a *hadút* volt. Másfelől a latinból történő tükörfordítás értelemszerűen a melléknévi jelzős szerkezetet (*hadi út*) hozná előtérbe. Erre vonatkozóan további igen alapos vizsgálatot kíván a főnévi jelzős (rendszerint szóösszetételben folytatódó), illetve a feltehetően még az ősmagyar kor folyamán az *-é* birtokjelből alakí és funkcionális elkülönüléssel keletkezett, de legkorábban csak 1193-ból adatolható (rendesen későbbi tőváltozatot mutató) *-i* képzős melléknévvel alkotott jelzős szerkezetek jelentésének (jelentéseinek) és használatának egymáshoz való viszonya.

A latin – akárcsak megerősítő – hatása esetén ugyanakkor valószínű, hogy (tulajdonnév részeként, vagy tulajdonnévi használatban) főként azon utak megnevezéséül szolgálhatott, melyeket már a császárkorban is így neveztek. A TA.-beli magyar nyelvű megnevezés ugyanakkor arra utal, hogy a kifejezés földrajzi köznévként – a későbbiekben egyre szélesebb körben – magyarul (is) használatos.

Mindezek alapján erősen valószínű, hogy a Kesztlőcről Fehérvárra menő hadút egy gondosan megépített római út. Azonosításához azonban lokalizálnunk kell az út(szakasz) másik végpontját, Kesztlőcöt.

4. Kesztlőc. – A település lokalizációját a (nyelvészeti) szakirodalomban bizonytalanság övezi. ERDÉLYI – mint láttuk – köznévként Tolna várával azonosítja (PRT. 10: 417), melyről BÁRCZI úgy véli: „nemcsak bizonyítatlan, de teljesen valószínűtlen”. Ugyanő felveti, hogy a település Bátaszék környékén, a mai Alsónána határában is elképzelhető; e lehetőség indoklására két, SZEPEZDY K. GYULA által gyűjtött földrajzi nevet (1876a, 1876b) és néhány régi oklevéladatot említ. Ugyanakkor úgy vélekedik, hogy „ez az azonosítás sem föltétlenül meggyőző” (BÁRCZI 1951: 39). Különösen akkor nem, ha a *castelic* helymegjelölést önálló határpontként, a *feheruaru rea meneh hodu utu rea* szerkezettől elkülönítve értelmezzük. Ez utóbbi esetben Bikács (BÁRCZI ide helyezi *mortis* birtokot, 1951: 35) és Fadd között kell a helynevet keresni, ennek azonban – mint már fentebb is jeleztük – semmi nyoma nincsen (vö. 1951: 40). Mindazonáltal a monográfia (oldalszám nélküli) mellékleteként közölt térképen mint „meglehető valószínűséggel azonosítható hely”-et Bátaszék környékére helyezi Kesztlőcöt (1951: 231. oldal után). ÉRSZEGI magyarázatában csupán ennyi szerepel: „Kesztlőc: helynév”, a helynév lokalizációjának kérdését nem érinti (1993: 4, 2004: 4; ÁrpOkl. 107). ZELLIGER szintén nyitva hagyja a kérdést (2005: 32).

Elvetettük azt az értelmezést, miszerint *castelic* önálló határpontot jelöl, és nem tartozik az utána következő szerkezethez (l. 2.1. pont). Ezáltal valószínűsítetvé tettük, hogy a helymegjelölésben a Fehérvárra menő út(szakasz) másik végpontját lássuk, így elképzelhető, hogy távolabb fekszik attól a birtoktesttől (*mortis*), melynek határleírásában találjuk. Vizsgáljuk meg a BÁRCZI által mérlegelt lehetőséget: van-e alapja mai helynevek nyomán Bátaszék környékére lokalizálni Kesztlőc települést?

Mikrotoponimaként négy, egymással határos településen találunk ilyen nevű (vagy a nevet névelemként tartalmazó) hegyet, dűlőt, kutat stb. Vegyük sorra ezeket!

4.1. Decs. – A falu szélén, a várdombi határban egy sík területen található szántóföld neve: *Kesztőc* (TMFN. 484. 220. sz.). (A zártszótagi *-l* pótlónyúlással történő kiesése nyelvjárási sajátosság.) Megjegyezzük, hogy a névhez fűzött magyarázat – „a pilisi határban levő és az azzal szomszédos dűlőről” (i. h.) – téves: a terület nem Sárpilis, hanem Várdomb határában fekszik, illetve Sárpilis névanyagában nem találunk hasonló nevű területet.

A 19. század közepén készült kataszteri térkép elveszett, az adat PESTY FRIGYES kéziratos helynévgyűjteményében (PESTY gyűjtésének Decsre vonatkozó adatai: GAÁL-KÖHEGYI 1971–6. 1: 310–6) – bár a TMFN. (i. h.) figyelmen kívül hagyja – *Kesztőt* *Szántóföld* megnevezéssel szerepel (GAÁL-KÖHEGYI 1971–6. 1: 311). Az 1911-es kataszteri térképről hiányzik.

SZEPEZDY K. GYULA saját Decsre vonatkozó gyűjtésében közöl egy *Kesztőczi széked* adatot (1876a); feltehető, hogy a megnevezés ugyanezt a földterületet jelöli. A *szék* itteni jelentése lehet: 1. 'sekély víz(zel elárasztott terület)', 'sáros, mocsaras hely' (vö. OklSz. *szék* ~ *szik* a.); 2. 'időszakos vízállás, esőtlen nyarakon kiszáradó hely' (FNESz. *Bátaszék, Szék* a.); 3. 'szikóval borított terület' (vö. OklSz. *szék* ~ *szik* a.), 'szikes talajú, nátriumtartalma miatt rosszul termő föld, hely' (TESz. *szik* a.). A gyűjtött névalak minden bizonnyal az 1820–55 között megvalósult folyószabályozások előtti időszak emléke,

de a szabályozás és a lecsapolások után, a felszínhez közeli talajvíz hatására jelentkező ún. másodlagos szikesedés is konzerválhatta egy időre a mára módosult megnevezést (vö. PATAKI 1936: 14, MAYER 1997: 34; a szabályozásról és a lecsapolásokról részletesen: DÓKA 1980, 1983; VIRÁG 2005).

4.2. Várdomb. – A település nyugati határában található dombon fekvő szántó és szőlőterület magyar neve: *Kesztőc*, az itteni német lakosság megnevezése szerint: *Kesztus* (TMFN. 494. 77. sz.). A magyarázat szerint nevét az „alsónánai azonos nevű dülőről” kapta, „amellyel szomszédos” (i. h.). Az 1856-ban, 1864-ben, illetve 1963-ban készült kataszteri térképek nem veszik fel a nevet, PESTY gyűjtésében a település nem szerepel.

4.3. Alsónána. – A várdombi és alsónyéki határban, dombon fekvő erdő-, szántó- és legelőterület neve: *Kesztőc*. A német megfelelő itt is: *Kesztus*. A hozzá fűzött magyarázat szerint „a várdombi és az alsónyéki határ azonos nevű részével szomszédos” (TMFN. 491. 110. sz.).

A helymegjelölés szerepel a korábbi térképeken is, részben eltérő alakban: az 1855-ös és az 1864-es térképek a *Kesztőcs* névformát jegyzik fel, míg az 1901-es kataszteri térképen *Kesztőc* áll. PESTY gyűjtésében a település nem szerepel.

A néphagyomány szerint a terület „Kesztőc és Klokocsek vezérek vadászterülete volt.” A vadászkürtöt „a Kürtös tetőn fújták meg.” A három név három domb nevének népetimológiája: „Kürtös, Klokocsek és Kesztőc azonos magasságú [dombok], s könnyen beláthatók egymásról” (TMFN. 491. 110. sz.). E leírásból annyi mindenképpen kiviláglik, hogy az eddigi szántók, szőlők, erdők és legelők megnevezése másodlagos, *Kesztőlc* eredendően a domb neve lehetett.

4.4. Alsónyék. – Míg a fenti településeken fekvő területek neve *Kesztőlc*, addig Alsónyék határában több olyan hely is található, melyek (szerkezetes) nevében névelemként található *Kesztőlc*. Az adatok alább következő bőséges felsorolását azért véltük szükségesnek, hogy láttassuk: a területen nem néhány, de nagyszámú mikrotoponima jelöli ki a kérdéses helyet.

A ma használatos (adatközlőktől gyűjtött) mikrotoponimák a következők: *Kesztőc* határrész, PESTY gyűjtésében: *Kesztőczi földek* (TMFN. 501. 66. sz.; PESTY gyűjtésében Alsónyék adatai: GAÁL-KÖHEGYI 1971–6. 1: 284–8, a *Kesztőlc határrész*-re vonatkozó adatok: 1: 283). Ezen a területen található a következő helyek: *Kesztőci-völgy* (TMFN. 501. 67. sz., PESTYNél: *Kesztőcz völgyi dülő*), mely régen gyümölcsös és kaszáló volt, ma szántó, szerepel CSÁNKINál is: *Kesztőlc*z „völgy neve Alsónána határában” (3: 435); *Kesztőc-hegy* (TMFN. 501. 68. sz., PESTY: *Kesztőcz hegy*), a dombon és a dombtetőn régen csak szőlő, ma szőlő és szántó található; *Kesztőc-ódal* (i. h. 69. sz., PESTYNél: *Kesztőczi hegy oldalon dülő*), a domboldalon régen szőlő volt, ma szántó; *Kesztőci-kút* (TMFN. 501. 70. sz., PESTY: *Kesztőczi kút*); *Kesztőci-kúton föllű* (TMFN. 501. 71. sz.); *Kesztőci-kúton alú* (i. h. 72. sz.), e két utóbbi dombos terület, ahol régen szőlőt műveltek, ma mindkettő szántó.

Az 1855-ös, 1864-es térképeken, illetve az 1903-as kataszteri térképen e helynevek – olykor eltérő alakban – szintén szerepelnek, kivéve a *Kesztőci-kút*, mely mindegyik térképről hiányzik, továbbá a *Kesztőci-kúton föllű*, *Kesztőci-kúton alú* megnevezések, melyek csak az 1855-ös és 1864-es térképeken találhatóak. (Ez azonban azt jelenti, a *Kesztőci-kút* neve és helye is ismert volt.) – Az 1903-as térképen ugyanakkor többet is találkozzunk. Felleljük a *Kesztőcz hegy Nánai határra dülő* nevet, mely egy domboldalra telepített szőlőterület neve (ma szőlő, szántó és erdő), ismeri PESTY is (*Kesztőczhegy*

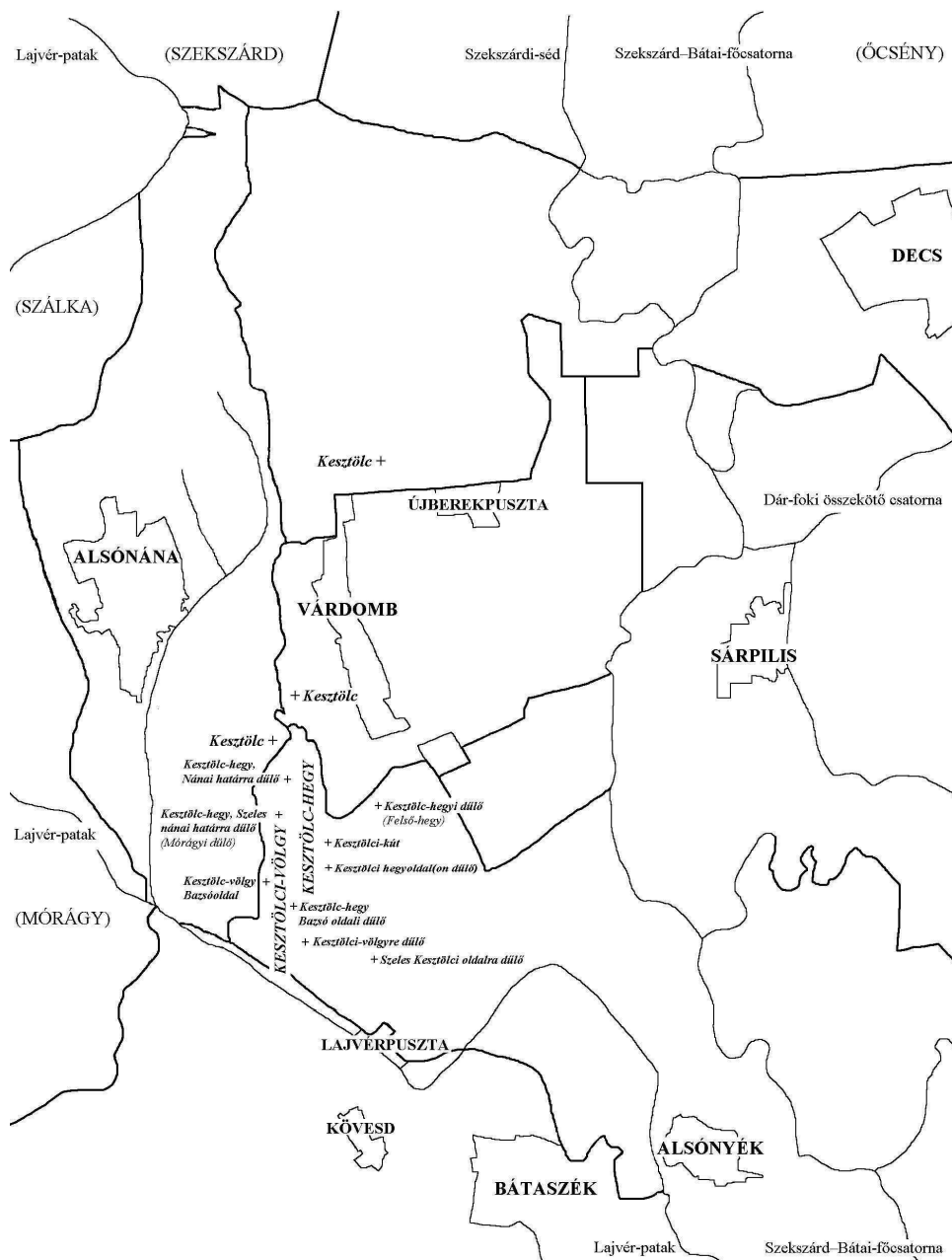
Nánai határra dülő, „a szomszédos Alsónánai község szántó földjeire ütközésről véve nevét”), ugyanakkor a legkorábbi térképeken *Nánai határon* a neve, ma *Nánai-határszélnek* nevezik (TMFN. 501. 48. sz.). Szintén szerepel az 1903-as térképen (és PESTYNél is) *Kesztőcz hegy Szeles Nánai határra dülő*, mely a legkorábbi térképeken *Nánai határsarok*, újabban pedig *Mórágvi-dülő* néven említik (TMFN. 501. 64. sz.).

Ezeken kívül csupán PESTYNél szerepelnek a következők: *Kesztőcz völgy Bazsóoldal* („Bazsó nevű Szöllőhegyre düléséről”), *Kesztőczhegy Bazsó oldali dülő* („a szomszédos Bazsói szőlőktől így nevezve”), *Kesztőcz hegyi dülő 2^{ik} dülő*, *Kesztőcz hegy 3^{ik} dülő*, *Kesztőczhegy 4^{ik} dülő*, *Kesztőczhegy 5^{ik} dülő* (következetlen helyesírással; az egyik régen és ma is: *Fősző-högy*, dombon lévő szőlő volt, ma szántó – TMFN. 501. 52. sz.). A szomszédos hegy oldalában található dülő (*Szeles-óadal*) PESTYNél található neve: *Szeles Kesztlőci óadalra dülő*, amely szántó, egykor szőlő volt (TMFN. 501. 75. sz.).

SZEPEZDY K. GYULÁNál (1876b) szerepel még a *Kesztlőci ér*, mely a Kesztlőci-völgy vízfolyása lehetett. Feltehetően azonos azzal a patakkaal, melyet *Kesztlőce (Kestelche)* néven említ egy 1381-es oklevél (CD. 9/6. 249–67), s amelyről PESTY írja: „Forrás egyedül [ti. a falu határában – Sz. R.] a *Kesztlőci*, és a Kesztlőcz völgyet végig folyó forrás létezik” (GAÁL–KÖHEGYI 1971–1976. 1: 287), melyet azonban a TMFN. már nem közöl. SZEPEZDYNél a *Kesztlőci-völgy, hegyoldal, kuton fölül-alul* adatokat is megtaláljuk, de sajnos a tulajdonnévi rész sajtóhibával jelent meg (*Kesztlőri*), ez lehet az oka, hogy BÁRCZI a *Kesztlőci ér* mellett (rá hivatkozva) ezeket nem veszi fel (1951: 39).

4.5. A négy településen található számos hasonló földrajzi név egy nagyobb összefüggő területet jelöl ki, amint azt az 1. térkép szemlélteti. (A térképet a TMFN. 102. [Decs], 103. [Alsónána], 104. [Várdomb], 105. [Sárpilis], 106. [Alsónyék] és 107. [Bátaszék] térképlapjai, a Cartographia „A Szekszárdi-dombság, a Dél-Sárköz és a Gemenci erdő turistatérképe” és a Google Map műholdas felvételei [<http://maps.google.com/maps>] figyelembevételével rajzoltam.) Fentebb azt mondtuk, hogy a *Kesztlőc* nevű vagy ilyen névelemet tartalmazó toponimák elnevezése másodlagos, a hegy (domb) nevéből kaphatták nevüket. Ez megmagyarázná a dombon és környékén található dülő, völgy, kút stb. nevét, ugyanakkor nem ad magyarázatot egy távolabbi (Decs határában fekvő) terület hasonló elnevezésére. Azt kell feltételeznünk, hogy a domb (*Kesztlőc-hegy*) elnevezése is másodlagos, az egykor itt (viszonylag nagy területen) fekvő település neve lehetett *Kesztlőc*.

A domb közvetlen elnevezésének motivációja a név etimológiáját vizsgálva is problémás. A szláv alapszó ’kastély, vár’, esetleg ’vártemplom’ jelentése települést feltételez, de legalábbis egy erődítményt. A közelben állt római Ad Statuas limeserődítmény mint a domb nevének közvetlen forrása nem tartható, mivel az erőd a szomszédos dombon állt – a mai Várdomb község kocsmájának helyén (TMFN. 492) –, ahol falmaradványokat, illetve a környékén római sírokat és edényeket találtak; így a nevet e dombnak kellene viselnie, ahogyan a hagyomány szerint a falu mai elnevezése is innen ered (TMFN. 491, vö. PESTY: *Váracskai domb*, GAÁL–KÖHEGYI 1971–6. 1: 287). (Valójában nem egy – a kocsmahelyére lokalizálható – kicsiny erődítmény állt itt [helyén legfőljebb az őrtorony állhatott], hanem egy cohors [3–600 katona] elhelyezésére alkalmas, kiépített limestábor.

1. térkép: Keszőtelec határrész és környéke

Vespasianus császár alatt [Kr. u. 69–79] itt állomásozott a cohors I Augusta Ituraeorum sagittariorum, azaz a szíriai íjászból álló I. császári csapat egység [MÓCSY–FITZ szerk. 1990: 109]. A limes-tábor kővel történő átépítése és őrtorony emelése Kr. u. 117–138 között, Hadrianus alatt [VIRÁG 2005: 25], vagy legkésőbb a 2–3. század fordulóján történhetett [MÓCSY–FITZ szerk. 1990: 111].) A névadás motivációja úgy lehetett mégis maga a (talán ekkor még közel eredeti formájában álló) római erőd, ha feltételezzük, hogy egykor egy jóval nagyobb kiterjedésű település neve volt *Castelic*. E település határai túlnyúlhattak nemcsak a mai *Kesztlőc*-nek nevezett, de a szomszédos dombon (Várdomb) is, és az azon túli sík területek egy része (vö. *Kesztlőc* Decs határában) is hozzá tartozott. E település nevét őrizheti a domb, illetve a határrész mai megnevezése.

GAÁL ATTILA és KÖHEGYI MIHÁLY (1984) a fenti mikrotoponimákból kiindulva „régészszemmel” kísérelte meg lokalizálni az egykori Kesztlőc települést. Vizsgálódásuk hasonló eredménnyel zárult, melyet a következőképpen foglaltak össze: „Alsónána területén van a hajdani falu központja, nyilván a legmagasabb dombon állott a templom is. Maga a falu átnyúlhatott a mai Várdomb területére, ahol lankásabb („dombos”, de már nem domb) lejtőkön folytatódott” (GAÁL–KÖHEGYI 1984: 64). E megállapítással lényegileg egyet is érthetünk. A templom állhatott „a legmagasabb dombon” (jellemzően a korai Árpád-kori templomépítkezésre), maga az egykori település központja azonban nem a nevét viselő hegyen feküdt. A 14. századi Képes Krónika szerint a település mélyebben feküdt a várdombi castrumnál: „Cumque rex Salomon venisset ad Zugzard et castra metatus esset *super locum Kestelzi*” (SRH. 1. 380; a magyar fordításokban: *Kesztlőcnél*, vö. ÉRSZEGI 1978: 28, BOLLÓK 2004: 75), a fentebb említett, 1381-ben készült oklevél említése pedig a Kesztlőc-heggyhez képest jelzi alacsonyabban fekvőnek: „[a határ Lak] falu utcájának közepén halad, azon az úton át, amelyik Kesztlőcre vezet, s eljutva a falu végéig, kétfelé ágazik, az egyik Kesztlőcre, a másik pedig fel a hegyre vezet” (ford. SÜMEGI 1997: 417). S hogy nem csak „átnyúlhatott”, de át is nyúlt a mai Várdomb területére, azt a mai falu határában, illetve a tőle északra található mikrotoponimák tanúságán túl éppen az ott épült római *castellum*, e várszerű építmény mint a település nevének feltételezhető motivációja mutatja, hasonlóan a római táborra később rátelepült falu – Várdomb – helynévadásának esetéhez (vö. GAÁL–KÖHEGYI 1984: 60).

Mielőtt megvizsgálánk, hogy a korai forrásokban a TA.-beli útmeghatározás számára kellőképpen jelentős településként szerepel-e *Kesztlőc*, azt kell felderítenünk, húzódott-e itt vagy a környéken Fehérvár felé tartó római *via militaris*, azaz hadút.

5. Kelet-Tolna főbb római és kora középkori útjai. – Az ókori úthálózat kutatásának legfontosabb forrásai a korabeli itineráriumok. A vizsgált területet tekintve két mérvadó útleírást kell figyelembe vennünk. A Tabula Peutingeriana [Tab. Peut.] több fontos pannóniai utat is végigkövetve mindenekelőtt a limesúton vezet végig, az Itinerarium Antonini [Itin. Ant.] pedig 16. Pannóniát átszelő tranzitút állomásait adja meg, ugyanakkor kitér a provincián belüli kisebb utakra is. A középkori források közül célszerű megemlítenünk az 1031 és 1043 között készült jeruzsálemi itineráriumot [Itin. Hier.]. Az alábbiakban ismertetendő rekonstruált útszisztem – amint arra HOFFMANN ISTVÁN hívta fel a figyelmemet –, még a vízrendezés előtti, 18–19. századi (katonai) térképeken is jól kirajzolódik. (E térképeket a mellékletként közölt vázlatos áttekintő térkép megrajzolásánál is figyelembe vettem.)

5.1. A limesút. – A limestáborokat a Duna mentén összekötő fontos útvonal mind az Itin. Ant.-ban, mind a Tab. Peut.-on szerepel. Az általunk vizsgált területen a két leírás megegyezik, de a Tab. Peut. kevesebb állomást közöl. Az Aquincumból (Óbuda) Inter-cisán (Dunaújváros) át érkező út állomásai a kérdéses szakaszon: Lussonium (Dunakömlőd), Alta Ripa (Tolna), Lugio (Dunaszekcső). Az út továbbhaladva (az Itin. Ant. szerint Mursát, azaz Eszéket érintve, a Tab. Peut. viszont Mursát másik út mentén tünteti fel) Teutoburgiumon (Dalj) át Taurunumba (Zemum) érkezik. A Tab. Peut. Alta Ripa és Lugio között nem közöl állomást. Az Itin. Ant. szerint itt van Alisca ad latus – hagyományosan Szekszárddal azonosítva, de WOSINSZKY (az *Alisca* névelemtől elválasztva) az *ad latus* megjegyzést az őcsényi erődre vonatkoztatja (1896. 1: 652), míg a legújabb kutatások (MÓCSY 1974: 111, MÓCSY–FITZ szerk. 1990: 110) Aliscát (a kifejezést egyetlen helymegjelölésnek tekintve) Őcsény-Szigetpusztára helyezik. Továbbá e szakaszon található Ad Statuas (Várdomb) limestábora, amely mellé (illetve részben helyén) lokalizáltuk a középkori Kesztlőc települést.

A Sárvíz korábban – a szabályozás előtt – Szekszárdtól jóval délebbre, Bába környékén érte el a Dunát. 1855-től kerüli el azt a területet, melyet róla neveztek el (PATAKI 1955: 47). Azelőtt a Duna felé tartva a Sárköz közepén több ágra szakadt, nagy kanyarokat leírva zátonyokat, szigeteket képezett. Az egykori Széket, illetve Cikádort (a mai Bátaszéket) is szigetszerűen fogta közre (SÜMEGI 1997: 102). Kesztlőctől délre a Lajvérpatak folyik régi medrében, „a népnelv ma is Sárvíznek nevezi szerény utódját” (MAYER 1997: 23). A római út a Sárvíz mocsaras árterülete mellett, attól kissé nyugatra, a domboldalon haladt: „A római út nem a mai országút nyomvonalán hagyta el Várdombot, hanem nyugatabbra, ahol ma jól járható dűlőút fut a dombok lábánál déli irányban. [...] Ehhez az úthoz kapcsolódik az az út is, amelynek egy részét Várdombtól nyugatra a domboldalban lehetett rögzíteni, ahol egy kb. 30 méter hosszú szakaszát nagy kőlapokkal rakták ki” (VISY 1989: 115–6). Ez a mai Római utca (CSANÁDY 1997: 65).

A limesút északi irányban hasonlóképpen elkerülte a mocsaras területet, egészen a mai Szekszárdig (az őcsényi erőd bekötőúttal volt elérhető, erre utal nevének *ad latus* eleme), s csak ezután kellett áthaladnia azon (nagyjából ott, ahol ma a Sió folyik), hogy megérkezzen Alta Ripa erődítményéhez. Az átkeléshez azonban egy – a korabeli leírásokban nem található – hidat is feltételeznünk kell. WOSINSZKY beszámol róla, hogy „a Tolna és Szekszárd közötti tájon [...] találtott egy Maximinus császár idejéből való, 235-ben emelt mérföldmutatónak két töredéke XCVII ezer passusra Aquincumtól” (1896. 2: 675). Úgy tűnik, egykori pontos helyét is sikerült meghatározni: „a faddinak lelhelyét ismerem, az LXXXVI mille passusra feküdt, a tolna–szekszárdi pedig XCVII mille passust tüntet fel, [...] a mi körülbelül a vámhid tájára, a Sárvíz partjára esik, s ott kellett neki eredetileg állnia” (i. h. 1. jegyzet). Ugyanitt (Szekszárdtól északra) a törökök 1596-ban palánkot (*Jeni-*, illetve *Nova-Palanka*) építettek a Sárvíz folyón lévő híd védelmére, mely jelentősebb településsé (*Palánk város*) vált, ma puszta (GAÁL–KÖHEGYI 1984: 60–1; vö. TMFN. 468. 304–13. sz.). E források azt látszanak igazolni, hogy az ókorban is, és a későbbi korokban is feltehetően ugyanazon a helyen (az egykori limesút vonalán) álló híd biztosította az átkelést.

A Budáról dél felé tartó egykori római limesút tehát térségünkben Dunakömlőd után Fadd és Tolna mellett elhaladva – elhagyván a Duna vonalát – érinti Szekszárdot és Kesztlőcöt, majd Dunaszekcsőnél tér vissza a Duna partjára. Szekszárdtól északra a Sárvíz mocsaras területén híd vezetett át, mely a középkorban feltehetően Tolnához tartozó

vámszedőhely volt. (Térképek: GLASER 1929: 160–1. lapok között; KAROLINY 1983: 6, 10, 17; MÓCSY–FITZ szerk. 1990: 124.)

5.2. A Sopianae–Gorsium–Aquincum út. – A „Kesztlőcről Fehérvárra menő hadút” nyilvánvalóan egy másik út, hiszen Fehérvár messze kiesik a limesút vonalából, ugyanakkor Kesztlőcnél vagy annak környékén szükségszerűen belefut abba (vö. 5.4.). Volt-e tehát Fehérvár és Kesztlőc (Ad Statuas) között római út? Fehérvár már a római korban is lakott település, de nem jelentős. Helyette a közelében, több kiemelt útvonal kereszteződésénél fekvő Gorsiumot, a későbbi Herculiát (ma Tác-Fövenypusztá) érdemes forrásainkban keresni, mely „gorsiumi csomópont [a középkorra – Sz. R.] áttolódott északnyugatra, Székesfehérvárra” (GYÖRFFY 2: 340).

A provinciákra különleges figyelmet fordító Claudius császár uralkodása idején, valamikor Kr. u. 46–49 között létesült katonai tábor *Gorsium* néven a fontos útkereszteződést és a Sárvíz átkelőhelyét biztosító 500 főnyi lovas alakulat számára. Ennek helyén, 103–105 közötti fölszámolása után Traianus császár alapított várost, mely a markomann háborúk alatt (167–180) teljesen elpusztult. A romokon Diocletianus (284–305) alapít új várost, melyet társzászára, Maximianus Herculus tiszteletére Herculiának nevezett el. A hely jelentős központ és közlekedési csomópont.

A korabeli itineráriumok nem említenek olyan utat, mely Gorsium-Herculiát közvetlenül összekötné Ad Statuasszal, vagy környékén futna bele a limesútba. Az Itin. Ant. (264, 1) ugyanakkor tud egy Sopianae (Pécs) – Aquincum (Óbuda) útvonalról, melynek egyik állomása „Gorsio sive Hercule” (függő esetben, a második megnevezés pontatlanul Hercules istennel azonosítva). Ennek az útnak Sopianae utáni első állomása (szintén függő esetben idézve) a „Ponte Sociorum”, melynek helyét pontosan nem ismerjük, de „ha a Sopianae–Aquincum utat a Mecsektől keletre vezetjük, akkor a 25. milia passuumnál [= 25 római mérföld távolságban] a Szekszárdnál lévő mocsaras vidékre érünk, ahová [a] *Pons Sociorum* jól illene. Innen az út talán a Sárvíz keleti oldalán ment Gorsiumig” (MÓCSY–FITZ szerk. 1990: 122). Ugyanide helyezi GYÖRFFY is a római utat: „a Sárvíz bal partján vezető fő út” (2: 340).

Meg kell említenünk, hogy az újabb térképábrázolások az út Szekszárdtól északra vezető szakaszát gyakran a Sárvíz jobb partján jelölik (vö. KAROLINY 1983: 6. és MÓCSY–FITZ szerk. 1990: 124). Mindketten ellentmondásosak. KAROLINY az ókori utat még a Sárvíz jobb partjára helyezi, míg a középkori (i. m. 10) és újkori (i. m. 17) térképeken már bal parti utat tüntet fel. Ezek szerint a középkori út és a római kori út nem azonosak. MÓCSY–FITZ (szerk. 1990) pedig a 124. oldal térképlapjától eltérően az előzőklapon ugyanezt az utat a Sárvíz bal partjára helyezi, egy szakaszon párhuzamosan futtatva a limesúttal. Hogy a szakmunkákban gyakran kerül a Sárvíz jobb partjára a nevezett út, egy újabb kori térképészeti tévedésre vezethető vissza. A Pannónia római kori térképészete számára mértékadó TIR. 50: 34. Gorsiumot tévesen a mai Tác helyén jelöli, így került át a város – útjával együtt – tévesen a jobb partra (vö. GYÖRFFY 2: 340, 91. jegyzet). Az ókori és a középkori adatokat célszerű egymásra vetíteni, olykor látványosan egészítik ki egymást. Ha lett volna Fehérvárról (Gorsiumból) délre induló, a Sárvíz nyugati partján haladó római út, mely szükségszerűen megkerülte a Sárvizt és mocsárvilágát, nyilván sem a rómaiak, sem a nemzetközi kereskedelmi és zárandokutat létrehozó István király nem épített volna egy másik – azzal párhuzamosan futó – utat, így ez a római útszakasz épült volna be a középkori tranzitút vonalába. Ilyen római hadút azonban nem létezett, azaz a Pécsről Fehérvárra tartó út Szekszárdtól északra átlépett a Sárvíz keleti partjára.

Mivel nem valószínű, hogy ugyanazon a mocsaras területen a rómaiak két, egymáshoz közel álló hidat is építettek, így feltételezhetjük, hogy az Itin. Ant. *Pons Sociorum*-át (szintén katonai eredetű kifejezés: a provinciák lakosságából, nem római polgárokból toborzott szövetséges csapatok – *socii* – hídja) Szekszárdtól északra tehetjük, és azonosíthatjuk a limesút számára feltételezett híddal. (Megjegyezzük, hogy KAROLINY [1983: 6] a *Pons Sociorum*-ot a Mecseken átkelő út részeként tünteti fel [Dombóvár, Kapos-híd], az Itin. Ant. leírása azonban kevésbé illik erre a területre.)

A stratégiai jól, egyben gazdaságosan megtervezett római úthálózat kialakításában szintúgy „luxus” lenne, hogy a Szekszárd környéki szakaszon két kikövezett hadút fusson egymással párhuzamosan (vö. MÓCSY–FITZ szerk. 1990, a könyvtábla belső oldalán és az előzéklapon közölt térkép). Ennélfogva joggal feltételezzük, hogy a limesút és a Sopianae–Gorsium–Aquincum útvonal Kesztlőtől északra érte el a limest, innen a Sárvízen történő átkelésig azzal együtt haladt. Nem ritka ugyanis, hogy jelentős utak – főként nehezebb terepviszonyok között – egy-egy szakaszon közös nyomvonalon futnak. A térségben jó példa erre a Sopianae–Arrabona és a Sopianae–Brigetio útvonalak „közös átkelése” a Mecseken (vö. TÓTH 2004: 47). (Megjegyezzük, hogy GLASER [1929: 160–1. lapok között] a Pécs–Fehérvár út déli szakaszát ismeri, a Sárvíz-híd és Fehérvár közötti szakasról azonban sem a tatárjárás előtti, sem az azutáni időkben nem tud.)

5.3. A sóút. – A Sopianae–Gorsium–Aquincum útvonal Pécs–Pécsvárad szakasza egyben folytatása egy másik, már az ókorban is használt útnak. Az Erdély területéről a Maros vizén, majd az ún. Káliz úton (mohamedán káliz kereskedők közlekedési útvonala) haladó, Szegedet is érintő sóút a bátai réven keresztül ér el a Dunántúlra. Bátától nyugatra keresztezi a limesutat, melyre – az ókorban a szállítás fő iránya ez volt – déli irányba ráfordulva Lugióba (Dunaszekcső) érkezik, a limesutat átszelve nyugat (Pécs) felé haladva pedig Pécsváradnál belefut a Sopianae–Gorsium útba. A mai bátai útkereszteződés melletti gyümölcsösben jelenleg is látható az egykori Lugio felől jövő limesút elágazása Sopianae felé (CSANÁDY 1997: 72). Ez a kelet–nyugat irányú kereskedelmi útvonal a középkorban különösen fontossá vált, és nagy mennyiségű áruforgalmat bonyolított le (SÜMEGI 1997: 107). A 12. század közepe után jelentőségének megnövekedése miatt e fontos útvonalba (a sóút és a limesút összekötésével) Széket (ma Báticasék) is beiktatják: „ad viam magnam, que de Zeek duceret ad Pechwarad” (1430, Z. 8: 427), s ekkor már feltehetően az észak–déli kereskedelem is Szék (Cikádor) bevonásával zajlik a tőle nem távol haladó egykori limes-, ekkori kereskedelmi és zarándokúton. Ettől kezdve a pécsi út Kesztlő környéki szakasza fokozatosan kiesik a forgalomból, és elveszíti jelentőségét. (Vö. az ókorban: MÓCSY–FITZ szerk. 1990. az előzéklap térképe; a középkorban: KAROLINY 1983: 10).

5.4. – A Kesztlőcről Fehérvárra menő hadút. – A Szent István király által 1018 után létrehozott zarándokút Nyugat-Európából Győrön át, illetve Rómából a Balaton-felvidéken át (Pannónia területén mindenhol jelentős római út nyomvonalán haladva) érkezett Fehérvárra, majd a régi Aquincum–Gorsium–Sopianae út (5.2.) Fehérvár–Sárvíz-híd szakaszán végighaladva déli irányban a limesútban (5.1.) folytatódott, s tartott Baranyaváron, Eszéken és Belgrádon át Bizánc, majd Jeruzsálem felé. Ennek a jelentős útvonalnak a Fehérvár–Kesztlő szakasza a TA.-ben említett *ad castelic [-] & feheruuaru rea meneh hodu utu*. A rekonstruált úthálózatot a 2. térkép, „A Kesztlőcről Fehérvárra menő hadút” szemlélteti. (A térképet „Az Első Katonai Felmérés 1763–1785”, Arcanum

Adatbázis Kft.; GLASER 1929: 160–1. lapok; KAROLINY 1983: 6, 10, 17; valamint MÓCSY – FITZ szerk. 1990: előzéklap és 124. térképek figyelembevételével rajzoltam.)

Megjegyezzük, hogy a TA.-nél kevéssel korábban (1031–1043 között) keletkezett Itin. Hier.-ban említett *Wizzenburch* (Weissenburg-Fehérvár) utáni állomást (*Hanenburch*) csupán a távolság alapján szokás Tolnával azonosítani (GYÖRFFY 2000: 300). Tekintve azonban, hogy a zarándokút feltehetően nem érinti Tolnát (részletesen l. 9. pont alatt) – még ha az említett hídon és a hadutak elágazásánál feltehetően neki volt is vámszedői joga –, valószínűbbnek látszik, hogy a fenti állomás neve olyan jelentős települést takar, melyen a zarándokút áthaladt; azaz elképzelhető, hogy a *Hanenburch* megnevezést Kesztlőrcre kell vonatkoztatnunk. E megfeleltetés nem kizárt, hiszen a germán eredetű latin *burgus* (mely a *-burg* utótagban e jelentésében is tovább élhetett) kisebb, főként limes menti római erődítmények megnevezésére szolgált: „castellum parvulum, quem burgum vocant” (VEGETIUS 4: 10), vagyis nem kell feltétlenül középkori várat keresnünk a névalak mögött.

A kérdés azonban az, volt-e olyan jelentős település Kesztlőrc, hogy makrotoponimaként egy ilyen jelentős útvonal meghatározó pontja legyen, akár a jeruzsálemi itineráriumot, akár a TA.-beli említését tekintjük?

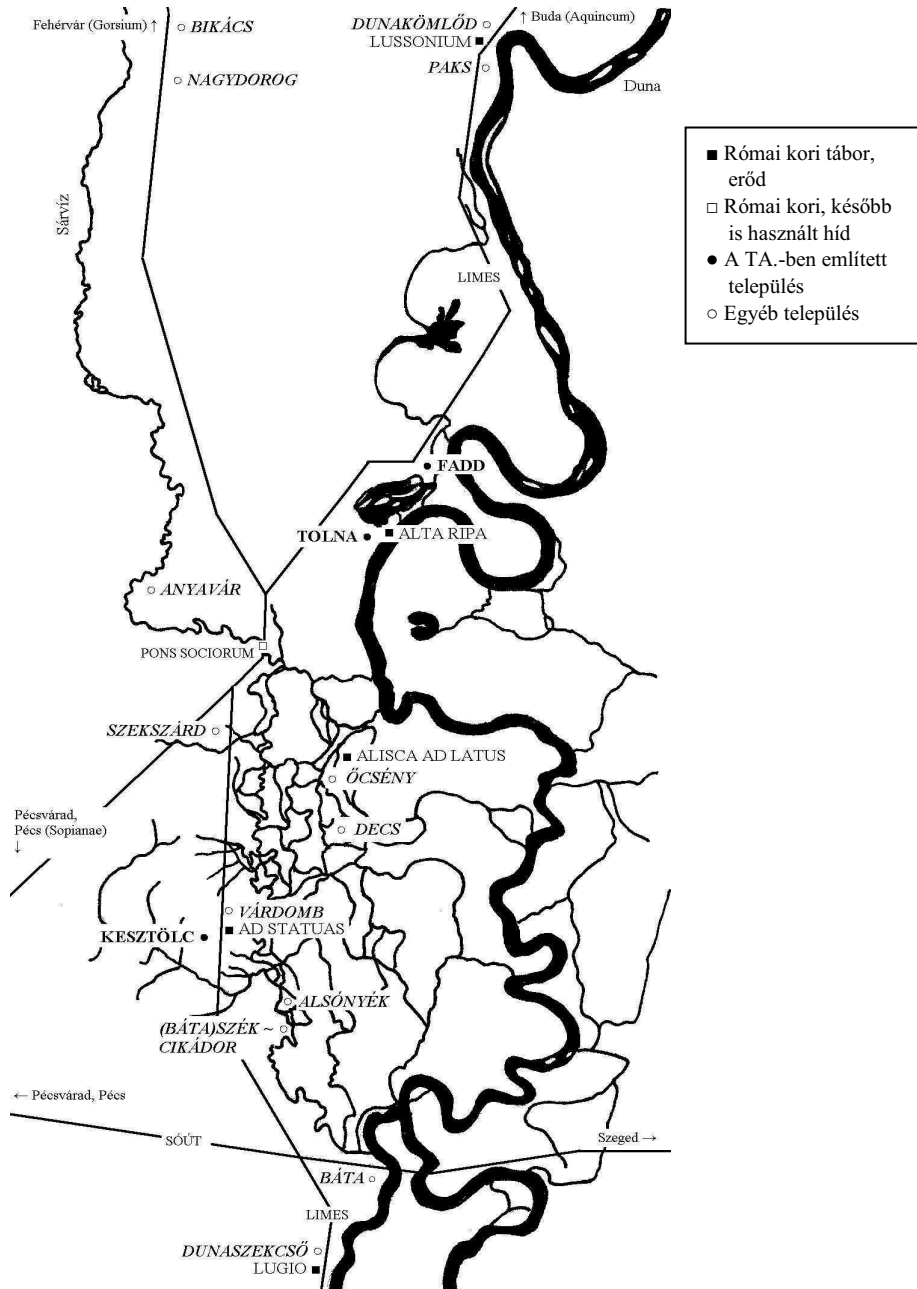
6. A középkori Kesztlőrc. – A korabeli tranzit utak vonalának meghatározása mutatja, hogy a pécsi út Kesztlőrtől északra, a sóút tőle délre keresztezi a területén áthaladó limesutat. E kereszteződésekben, illetve azok közötti útszakaszon azonban jelentős településeket (a cikádori apátság alapításáig) nem találunk. Ez a tény már önmagában jelentős viszonyítási helyé avathatja Kesztlőrcöt.

Két ízben találkozunk Kesztlőrc nevének olyan katonai támaszpontként történő említésével, ahol királyaink csapataikat állomásoztatják. Itt vert tábort a szekszárdi apátságba vendégként érkező Salamon király (a tihanyi apátságot alapító I. András fia) 1073 karácsonya után, amikor Marchrat [Marchart] német vezér és (a TA. hitelesítői között is szereplő) Vid ispán rábeszéli, hogy Géza ellen forduljon (SRH. 1: 379–80; vö. PAULER 1899. 1: 122, BÁRCZI 1951: 40, ÉRSZEGI 1978: 28–9). Másodszor: a Szulejmán ellen induló II. Lajos itt állomásozik két héttel a végzetes kimenetelű mohácsi csata előtt, amint azt a kesztölci táborból 1526. augusztus 16-án írott levele tanúsítja (KATONA szerk. 1979: 139–40).

A források alapján úgy tűnik, a település alkalmas volt nagyobb létszámú katonaság elszállásolására és élelmezésére. Az itt állomásozó csapatok védelmét az egykori római tábor biztosította.

Feltételezhetjük ugyanakkor, hogy a két (időben távol eső) említés nem kivételes eseményekről tudósít. A két időpont között, de akár korábban is betölthette, sőt feltehetően be is töltötte Kesztlőrc ezt a stratégiai szerepet. Így nem kizárt például, hogy 1096-ban a Könyves Kálmán által kísért, itt átvonuló, Bouillon Gottfried vezette kereszties csapatok is megszálltak Kesztlőrcön, annak ellenére, hogy erről és ehhez hasonló eseményekről írásos dokumentumok nem keletkeztek, illetve nem maradtak fenn.

A fenti, Salamon korára vonatkozó (de későbbi, 14. századi) lejegyzéstől (és az immár vitathatatlanul ide sorolandó TA.-beli említéstől) eltekintve Kesztlőrcöt okleveleink csak a 13. századtól említik: 1215: *Castelluz*, 1240: *Villa Keztelch*, 1282: *Terra Keztelch*, 1381: *Kesztelch*, 1437: *Kestewlch*, 1470: *Possessio Keztewlch*, illetve *Keztelch*, 1494: *Keztelch*.

2. térkép: A Keszthölcrről Fehérvárra menő hadút

A középkori dokumentumok tanúsága szerint Kesztlőc lakott település volt. Az 1470-ben kelt oklevél 67 kesztölci férfi jobbágyot sorol fel (vö. SÜMEGI 1997: 424–5). A település vámat szedhetett (CSÁNKI 3: 435, GLASER 1929: 160–1. lapok között; SÜMEGI 1997: 105), 1494-től pedig mezővárosi rangra emelkedett (vö. SÜMEGI 1997: 371).

Kesztlőcön Szent György tiszteletére emelt templom állt, a település nagyságára ugyanakkor jellemző, hogy több kápolna is tartozik hozzá, illetve még egyéb javadalmak. Egy 1215-ben íródott oklevélben olvassuk: „Ecclesiam sancti Georgii de Castelluz, cum capellis et aliis pertinentiis suis” (MES. 1: 206; CD. 3/1: 180 – megjegyzendő, hogy itt 1216-os évszámmal szerepel; vö. MEZŐ 2003: 101). 1437-ben újfent említik a pécsi egyházmegye területén fekvő plébániát: „Capellam sancti Michaelis archangeli iuxta parochialem ecclesiam sancti Georgii in Kestewlch, Quinqueecclesiensis dioecesis” (MEZŐ 2003: 101).

Kesztlőc település jelentős egyházi javadalommal és egyéb bevétellel (vámszedő hely) rendelkezett, és többször is gazdát cserélt. A főként tizedekből befolyt javadalom az első erre vonatkozó feljegyzés alapján (1215-ben) a jeruzsálemi ispotályos (betegápoló) rendé. Később (1282) arról értesülünk, hogy a település egyházi javadalma a Nyulak szigeteki apácákat illeti (CSÁNKI 3: 435). A területen ugyanakkor (uradalmi) birtokosként van jelen a titeli prépostság és a cikádori apátság. A titeli prépostság 1240 környékén (átmenetileg) már birtokosa Kesztlőc vidékének, később Bakócz Tamás (korábban bátyja, Bálint, majd 1480–86 között maga is titeli prépost) számadáskönyvében az első helyen szerepel a kesztölci uradalom (CSÁNKI 3: 478).

A cikádori ciszterci apátság szintén nem folyamatos („non semel”, HERVAY 1984: 86), de leghosszabb időn át (a monostor 1420-as évekre bekövetkezett elnéptelenedésig) birtokosa a területnek. Az első magyarországi ciszterci szerzetesmonostort 1142-ben II. Géza király alapította az egykori Szék településen, a mai Bátaszék helyén. Az apátságot benépesítő szerzetesek – nyilván a királyi adományozás lehetőségeit mérlegelve – tudatosan választották a mocsaras helyet, hiszen a rend 1098-as alapítását követően történetének első szakaszát francia földön is mocsarak lecsapolása és mezőgazdasági munkára alkalmassá tétele jellemezte (SÜMEGI 1997: 123). A hely kiválasztásának másik szempontja a Szentföldre vezető zarándokút biztosítása lehetett. Ebből arra következtethetünk, hogy a kereskedelmi és zarándokút továbbra is az egyik legfontosabb nemzetközi útvonal maradt. (Megjegyezzük, hogy a rend már 1124-ben foglalkozik a Szentföldre való település gondolatával – ezzel is összhangban állhat a magyarországi alapítás helyének kiválasztása –, majd 1147-ben a II. keresztes hadjárat zászlóbontója a ciszterci rend legismertebb tagja, Clairvaux-i Bernát lesz; vö. LÉKAI 1991: 60, SÜMEGI 1997: 140–1.)

A cikádori apátság alapítójától, II. Gézától kapta első birtoktestét, de az utódok újabb adományokkal gyarapították a gazdaságilag is erősödő monostort, sőt, később nemesek is csatlakoztak a nagylelkű adományozók köréhez (CD. 2: 303, SÜMEGI 1997: 158–9). A 12–15. századi oklevelek alapján és a helytörténeti kutatások eredményeként megállapítható, hogy az apátság 37 birtokkal rendelkezett, melyek a környező, Tolna vármegyei területeken kívül Baranya és Bodrog vármegyékben találhatóak (vö. SÜMEGI 1997: 162).

Kesztlőcöt (az 1240-es oklevélen kívül, CSÁNKI 3: 475) egy 1381-ben keletkezett oklevél (CD. 9/6: 249–67, részleteket ford. SÜMEGI 1997: 417–9) említi a cikádori apátság birtokaként. A *saagh*-i és *chupurfalva*-i nemesek megosztottak Laki Péter leányaival Lak falu birtokrészein. Ezen osztozkodás kapcsán maradt ránk egy részletes határjárás, melyben többször is szerepel Kesztlőc település neve (*Keszteulch, villa Keszteulch*), úgy is

mint a cikádori egyház Kesztölc nevű birtoka (*possessio Keszteulch*), továbbá a Kesztölce patak (*fluvius Keszteulche*) és a Kesztölce nevű halastó (*piscina Keszteulche*).

A birtokként történő említés természetesen nem jelenti azt, hogy csupán földbirtok lett volna Kesztölc, ott élő lakosság nélkül; ellenkezőleg: „a cikádori apátság fő gazdasági tevékenysége és jövedelme [...] a jobbágyok munkáján, a jobbágyfalvak adóján nyugodott” (SÜMEGI 1997: 178). A határjárásból az is kiolvasható, hogy Kesztölc birtokai lenyúltak a Sár folyóig, azaz viszonylag nagy terület tartozott hozzá.

Később, az 1420-as években elnéptelenedett monostorba bencés szerzetesek települtek, ebben az időben ismét *Szék* a neve, majd a mohácsi vész előtt javait a bátai bencés apátsággal egyesítették, így nyerte a monostor, majd a település a ma is használatos *Bátaszék* nevet (SÜMEGI 1997: 79). A széki apátság egy 1470-es feljegyzés szerint örökölte a kesztölci birtokot (CSÁNKI 3: 475). Megjegyzendő, hogy mind az 1240-es években, mind a 15. század utolsó évtizedeiben tisztázatlan a titeli prépostság, illetve a ciszterci, majd a bencés apátság egyidejűnek tűnő kesztölci érdekelttségének egymáshoz való viszonya.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a vonatkozó okleveles adatok fényében a 13. századtól a török időkben történt pusztulásáig Kesztölc jelentős település volt. Kérdés, hogy jellemző volt-e rá ugyanez a 11. század közepén? Okleveles említések, feljegyzések hiányában sajnos ezt igen nehéz megválaszolni. Fordítsuk meg érvelésünket! Kesztölc települést a nemzetközi kereskedelmi és zarándokút mellett lokalizáltuk. Úgy tűnik, hogy a 13–15. század között viszonylag jelentős településként van jelen a térségben, a korszak végére mezővárosi rangra emelkedett. Ha a TA. fogalmazója ugyanezen a helyen 1055-ben ugyanazt a településnevet említi, nyilván azért teszi, mert makrotoponimaként alkalmasnak véli egy jelentős út meghatározására. Ez pedig azt jelenti, hogy a későbbi jelentős település – az írásbeli feljegyzések hiánya ellenére – már ebben a korszakban is szélesebb körben ismert lehetett.

7. Mortis. – A római fő közlekedési útvonalakon haladó 11. századi nemzetközi kereskedelmi és zarándokút *ad castelic [-] & feheruuaru rea meneh hodu utu* szakasza a Tolna vármegyei *mortis* birtokrész határleírásában (a 2. fejezetben idéztük) szerepel. Nemcsak a határleírás (*mortis* egyik határpontja *mortis uuasara kuta*; a *sar feu* nem lehet a Sárvíz forrása, hiszen az e területtől igen messze ered stb.), de a hely pontos lokalizációja is kérdéses.

BÁRCZI szerint (1951: 35) a mai Bikács táján, ERDÉLYI szerint (PRT. 10: 420–1) Nagydorog területén feküdt. A TÖ. leírásában: „hii colunt terram communiter cum villanis Bychachi (a nem hitelesített példányban: Biccaci) et sunt equaliter participes tam in arvis, quam in silvis seu in arundinetis” (PRT. 10: 512). Ha Bikács és Martos lakói közösen művelték a földet, közösen használták a szántókat, erdőket és nádasokat, ez azt jelenti, hogy a két település lakói közös határban éltek (vö. CSORBA 1972: 64).

Egy 1092-re datált, valójában 1324 körül keletkezett, tehát feltehetően az akkori állapotokat tükröző hamis oklevél precíznek tűnő helymeghatározást ad: „Villa Mortos iuxta fluvium Saar, in qua est ecclesia in honore[m] Omnium Sanctorum, cui ab oriente ultra ipsum fluvium vicinantur Mortunfolua ecclesie de Iuan, a meridie villa Anya, ab aquilone ville Bikah et ab occidente terre, montes et silve fere ad unum miliare” (DHA. 284). E 14. századi helymeghatározással kapcsolatban szintén több probléma merül fel.

A keletre fekvő mintegy egy mérföld kiterjedésű földek, hegyek és erdők nem adnak támpontot, hacsak nem annyiban, hogy a területet ne a Duna-parton, hanem tőle legalább egy mérföldnyi távolságban keressük.

A leírás a Sárvíz túloldalára is helyez egy *Martonfalva* nevű települést, amely támpontként mai egyértelmű helynevek hiányában nem segíti, sőt – a TA. határleírásában szereplő nehézséghez (*mortis* egyik határpontja *mortis uuasara kuta*) kapcsolva – inkább nehezíti az egyértelmű lokalizációt.

Ha a délre található *Anya* azonosítását kíséreljük meg, abból is többet találunk: Harc falu közelében, tőle északra – tehát szintén a Sárvíz másik partján – található *Anya* (CSORBA 1972: 62), ma a következő mikrotoponimák őrzik emlékét: *Nyanya puszta* ~ *Janyapuszta* (TMFN. 444. 1. sz.), *Nyanyai-hegy* (446. 53. sz.), *Janyai szőlőhegy* (446. 54. sz.), *Nyanya* ~ *Nyanyai dűlő* ~ 1856–60: *Janyai* (446. 65. sz.), 1905: *Janyai hosszúnyilas* (447. 83. sz.). Vele szemben épült 1484 körül *Anyavár*, a mocsaras Sárvíz egyik szigetén, a mai Sióagárd határában, ez lett a nagyobb kiterjedésű birtok központja. Ennek szintén mikrotoponimák őrzik emlékét: *Nyanyai-kut* (TMFN. 454. 36. sz.), *Nyanyai-vár* (454. 37. sz.), 1948: *Janyai-sziget* (454. 40. sz.). A vármegye 13 vára közül ez az egyik legjelentősebb (az adóajstromok alapján akkora, mint Tolna vagy Paks). Elhelyezkedése miatt *Sártornyá*-nak is nevezték. 1514-ben itt gyülekeztek a dunántúli lázadó keresztések, 1543-ban foglalták el a törökök (CSÁNKI 3: 403, CSORBA 1972: 62). *Anya* 14. században történő említéskor tehát a vár még nem létezett. Ugyanakkor feltehetően e környéken lehetett a Bodó család kiterjedt birtokának központja. CSÁNKI (3: 403) *Marton*-t is említi *Anyavár* birtokai között.

A leírás az északra fekvő Bikácsból is többet említ: *ville Bikah* ('Bikács falvak' vagy 'Bikács falvai', esetleg ide vonhatók a CSÁNKI-nál [3: 418] említett *Bikád*, *Bikágy* közeli mikrotoponimák, de a 'Bikács falvai' értelmezés azt is megengedi, hogy eltérő nevű falvak is tartozzanak közéjük). Nem kétséges, hogy a Bikács nemzetség szintén kiterjedt birtokokkal rendelkezett (nemzetségi monostorukat Madocsán alapították). Még az 1818-as megyetérképen is *Praedium Bikád* áll Medinától északra (CSORBA 1972: 62).

A hasonló nevű *Martonfalva* ~ *Martos*, a nagy kiterjedésű *Anya* birtok és a (szintén nagy kiterjedésű birtokra utaló) *Bikács falvak* egymáshoz való viszonya és mindezek nyomán a TA.-beli *mortis* lokalizálása igen bizonytalannak tűnik. A 14. századi leírás szerint két nagy birtok (*Anya* és *Bikács*) között kell keresnünk, amit esetleg úgy kell értenünk, hogy a két megjelölést nem a mai Bikács falura, illetve az egykori Anyavárra, hanem a teljes birtoktestekre vonatkoztatjuk. A TÖ. szövege a bikácsiakkal közösen művelt földekre vonatkozóan inkább északabbra tolná a TA.-beli *mortis* helyét (persze a nagy kiterjedésű birtok határszéle, a közös művelés és használat színtere délebbre is fekkent). Van azonban egy másik érv, amely szerint inkább délebbre kellene helyezni *mortis*-t.

A TA.-beli határleírásban szereplő *ad castelic [-] & feheruuaru rea meneh hodu utu* eredendően ókori római útszakasz. Hogyan viszonyul ehhez az *ohut*, mely ugyan-ezen határleírásban szerepel? Nehezen elképzelhető, hogy ez az út az ókori római hadút építéséhez képest korábbi korszakban kialakított út lenne. Az pedig (éppen az elnevezés okán) kizártnak tűnik, hogy annál újabb út legyen. Azaz, ha következtetésünk helyes, az *ohut* egy másik római út lehet, ebből pedig a fent említetten kívül csak egy van a környéken: a limesút. Miért tekinti ezt – a hadúttal szemben – régi (régebbi) útnak az oklevél fogalmazója? Az alapítólevél keletkezése idején 8–900 éves utak esetében azt kizárhatjuk, hogy felfedezhető lenne a két út építése közötti időbeli különbség (az írnok így

is ráhibázott: a limesút épült korábban). Sokkal valószínűbb, hogy az ekkor már „forgalmas”, jól karbantartott útszakasz (a hadút) újabbnak tűnik a nemigen használt, talán elhanyagolt észak-tolnai limesúthoz viszonyítva (Buda ekkor még kevésbé jelentős hely Fehérvárhoz képest). Persze az is elképzelhető, hogy a fogalmazó az *ohut* lejegyzésekor semmiféle összehasonlításra nem gondolt, egyszerűen *régi utat* kívánt írni, s ha a másik utat kellett volna előbb említenie, lehet, hogy azt nevezte volna *ohut*-nak (kiemelt jelentősége miatt nem látszik valószínűnek), s emennek keresett volna körülírást nevet. A legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a limesút így is, úgy is „régiszerű” szerepelt volna, a hadút pedig a sorrendtől függetlenül *hodu utu*-ként jelent volna meg. A fejtegetés lényege azonban az, hogy az *ohut* azonosítását nem tudom másként elképzelni, mint a limesút észak-tolnai szakasza. (Mint egy személyes beszélgetés kapcsán kiderült, HOFFMANN ISTVÁN – más gondolatmenetet követve – ugyanerre a következtetésre jutott.)

Ha tehát okfejtésem helyes, *mortis* birtokot inkább délebbre kell helyeznünk, oda, ahol eléggé közel halad egymás mellett a *hodu utu* és az *ohut*. Ha a birtokot a mai Bikács tájára helyezzük (vö. BÁRCZI 1951: 35), ahhoz, hogy a birtoktestet mindkét út érintse, azt kellene feltételeznünk, hogy a mindössze néhány határpont egy kb. 15 km szélességű birtokot fog körbe, ami a többi hasonló határleírással összevetve igen valószínűtlen.

8. Fotudi. – Fadd falu területén az apátság adományozott szántóföld határleírásában csupán egy kiemelt út szerepel: *ad uia(m) que ducit ad kasteliz*, mely nyilván azonos az első határpontként említett nagy úttal. (A határleírásokban az egybeeső kezdő- és végpont említése igen gyakori, vö. *u[gr]in baluana – baluana*, de nem kizárólagos eljárás.) Az említett utat első olvasásra – a közös helynévi megnevezés okán – azonosnak gondolhatnánk az *ad castelic [-]* & *feheruaru rea meneh hodu utu*-val. Fadd azonban nem a két nagy út közötti területen fekszik.

Korábban több útvonalon is feltételezték a Fadd melletti limesszakaszt, míg a közelmúltban CZÖVEK ATTILÁNAK (1999) sikerült megnyugtatóan tisztáznia a hiteles nyomvonalat. Ennek alapján az a mai falutól nyugatra, de annak közvetlen határában húzódik, majd mellette elhaladva éles kanyarral fordul nyugatra (térkép: CZÖVEK 1999: 142, „A” jelű rekonstrukció). Természetesen elképzelhető, hogy az egykori limes túloldalán is voltak földjei, de azok semmiképpen nem nyúlhattak el a távolabb lévő, Fehérvárról jövő hadútig. (Érdemes szem előtt tartani, hogy itt az apátság egy szántót, több erdőt, halastavat, bozótot stb. is magában foglaló nagy kiterjedésű birtokot kapott. A mocsaras vidék miatt összefüggő, 7–8 km kiterjedésű szántó, mely a másik utat is eléri, nehezen feltételezhető.) Valószínűsíthető tehát, hogy az itt említett *Kesztölcire vezető út* a fentebbi *ohut*, azaz az egykori limesszakasz.

Következtetéseink végén egyetlen kérdésre adandó válasszal maradtunk adósak: miért nem Tolna? Azaz: *mortis* esetében miért Kesztölcöt s nem a közeli Tolnavárat említi útmeghatározásában az írnok (ahogyan ezt ERDÉLYI kézenfekvőnek tartaná), és teszi ugyanezt *fotudi* esetében, ahol az említett limesút következő állomása – mielőtt a távoli Kesztölc felé venné irányát – az egykori Alta Ripa (Tolna).

9. Miért Kesztölc, miért nem Tolna? – A TA. írója tudott a jelentős helyről, hiszen az alapítólevél szövegében alább szerepel a tolnai vám és rév harmadrészének adományozása. Ennek ellenére mégis mindkét út meghatározásában Kesztölc szerepel.

Figyelemre méltó, hogy sem az ókori Alta Ripa, sem a középkori Tolnavár helye nem ismeretes. WOSINSZKY megjegyzi, hogy szinte minden római erődnek ismertek kisebb-nagyobb maradványai, Alta Ripából azonban semmi nem maradt (1896. 1: 655–6). Korábban hasonló észrevételt tett MOLDOVÁNYI is (1824: 50).

FÉNYES ELEK a középkori Tolna váráról azt írja, hogy egykor kőfallal körülvett királyi vár volt, az egykori város nagyobb része azonban „a Duna gyomrában hever”, apadáskor sok épület maradványai láthatók (1851. 4: 207).

Mindebből arra következtethetünk, hogy a Duna e szakaszon az ó- és középkorban keletebbre folyhatott, majd nyugatabbra húzódásakor alámosta a magas partot (vö. *Alta Ripa*). Elképzelhető, hogy az egykori castellum a „magas part” és a Duna közötti sík területre épült: „a sík partrészekén a castellumok meglehetősen közel álltak a parthoz, amiért is ezeket gyakran elmosta a Duna” (MÓCSY 1974: 111). Ha pedig a feljebb fekvő parton állt (a név alapján ez tűnik valószínűbbnek, de az előző lehetőséget sem zárhatjuk ki), akkor a castellum az alámosás következtében omolhatott a Dunába. Feltételezhetjük, hogy az egykori castellum volt a középkori városka magja, és a vár is itt épült, így – a késő középkor előtti (CZÖVEK 1999: 135, 40. jegyzet) – pusztulásuk is együtt következett be.

Ha ez így történt, akkor az egykori castellum a limesút és a Duna között feküdt, azaz a Fehérvárról jövő hadút messze elkerülte. (Ez természetesen nem zárja ki, hogy a két út találkozásánál, illetve a Sárvíz-hídnál vámot szedjen.) Emiatt érthető, hogy *mortis* leírásánál a hadútszakasz másik kiemelt végpontjaként Kesztlőcöt, nem Tolnát találjuk. Ugyancsak ez a topográfiai elhelyezkedés erősíti a gyanút, hogy az Itin. Hier. fentebb említett, Tolnával azonosított *Hanenburch* állomása szintén Kesztlőc.

A limesút Faddot és az egykori, Dunába vezetett Tolnát is nyugatról kerülte (vö. CZÖVEK 1999: 142), ezért feltételezhetjük, hogy egy kisebb út kötötte össze a két település magját. (Ez Fadd és az immár nyugatabbra fekvő Tolna mai közúti kapcsolatára is érvényes.) Talán ez a kisebb, a települések központját összekötő út lehet a TÖ.-ban említett *ad viam, quae ducit ad castrum Talona* (PRT. 10: 511), mely az itteni leírásban világosan elkülönül a limesúttól: *venit per campum metis interpositis ad Hodut* (i. h.). S ha a limesút Tolna mellett haladt el, az – különösen a közeli Faddról szemlélve – nem lehet „Tolnára vezető út”. Így érthető, hogy az írnok a következő jelentős állomást, Kesztlőcöt nevezi meg.

Gondolhatnánk arra, miért nem használja a limesútra az előzőleg alkalmazott *ohut* nevet. Ennek esetleg az lehet az oka, hogy a Fehérvárról jövő hadút is *régi út*, s miután az előző birtokleírásban mindkettő szerepelt, az irány megnevezésével kívánta egyértelművé tenni, hogy melyik „régit utat” említi. (Az is elképzelhető, hogy a határjárást nem ugyanazon személyek végezték a két birtoktest esetében, így érthető lenne, hogy a két feljegyzésben más út neve a *Kesztlőcre vezető út*.) Az írnok figyelmét elkerülhette – vagy nem tartotta zavarónak –, hogy az út irányának említésével felcserélhetővé vált (a helyi topográfiai ismeretekkel nem rendelkező külső szemlélő számára) a két út.

10. Összegzés. – A jelen tanulmány arra vállalkozott, hogy a TA. legismertebb szórványának helymegjelölését: *ad castelic [-] & feheruuaru rea meneh hodu utu* megnyugtató módon tisztázza. Mindenekelőtt – külső és nyelvi érvekkel – azt állapítottuk meg, hogy a szórványhoz (azaz az útmeghatározáshoz) szervesen hozzátartozik a *castelic* névelem, tehát – a korábbi hagyományos értelmezésekkel szemben – nem önálló határpontja *mortis* birtoknak.

A továbbiakban a *hodu utu* kifejezés nyelvi és művelődéstörténeti elemzésével rávilágítottunk, hogy a megnevezés mögött egy ókori római útszakaszt kell látnunk. Ennek nyomán az útszakasz két végpontjának lokalizálása vált szükségessé. Fehérvár (környékén az ókori Gorsium-Herculia) azonosítása nem jelenthet nehézséget, 19–20. századi nagyszámú mikrotoponima segítségével pedig az egykori Kesztlőc helye (a mai Bátaszék és Szekszárd között, Várdombtól nyugatra s részben annak területén) is meghatározható.

Ezután megvizsgáltuk, létezett-e ezen a szakaszon jelentős ókori római út. A középkori hadút Fehérvár és Kesztlőc közötti szakaszát az Itin. Ant.-ban jegyzett Sopianae–Aquincum útban véltük felismerni, mely Szekszárdtól északra (mielőtt a Sárvíz-hídra érne) egyesül a Duna-menti limesúttal. Miután a Pécsre vezető út Kesztlőlctől északra kiválik a limesútból, a Fehérvár–Kesztlőc hadút(szakasz) a limesútban folytatódik tovább. Ráműtöttünk, hogy ez az útszakasz része a Szent István király által 1018 körül létrehozott, Rómát, illetve Nyugat-Európát Bizánccal, majd Jeruzsálemmel összekötő nemzetközi kereskedelmi és zarándokútnak.

Kesztlőc a 13. századtól jelentős település (ha nem is Fehérvárhoz mérhetően), a TA.-beli említés nyomán feltételeztük, hogy ez másfél évszázaddal korábbra is érvényes lehetett, így – makrotoponimaként – alkalmas volt a kérdéses útszakasz egyértelmű meghatározására.

Tanulmányunk végén megkíséreltük az út térségében elhelyezni *mortis* és *fortis* birtokadóományokat, rávilágítva, hogy az utóbbi leírásánál említett *Kesztlőcre vezető út* nem a Fehérvár–Kesztlőc hadúttal, hanem az *ohut*-nak nevezett limesúttal azonos, végezetül magyarázatot kerestünk arra, hogy a kérdéses utak meghatározása miért nem a jelentősebbnek (és kézenfekvőbbnek) tűnő Tolnavár említésével történt.

Hivatkozott irodalom

- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – RAÁTZ JUDIT 2000. *Magyar nyelv és kommunikáció. Tankönyv 17-18 éveseknek*. Budapest.
- ÁrpOkI. = GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. 1997. *Árpád-kori oklevelek 1000–1196*. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest.
- BARTAL, ANTONIUS 1901. *Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Leipzig–Budapest. [Reprint: 1983, Budapest.]
- BOZAI ÁGOTA 2004. *Hajnali levél*. Litera, az irodalmi portál. Netnapló 2004. június 24. <http://www.litera.hu/object.34d8ab91-56a0-4fb5-884b-055a07b50a8e.ivy>.
- CD. = FEJÉR GYÖRGY szerk. 1829–1844. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* 1–11. Buda.
- CSANÁDY GYÖRGY 1997. Bátaszék története a honfoglalásig. In: DOBOS GYULA szerk., *Bátaszék története. A kezdetektől 1539-ig. Bátaszék monográfiája* 1. Bátaszék. 37–75.
- CSORBA CSABA 1972. A Sárvíz mente településtörténete a X–XVII. században. In: PUSKÁS ATTILA szerk., *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 3. Szekszárd. 49–77.
- CZÖVEK ATTILA 1999. Topográfiai adatok a limes Fadd menti szakaszához. In: GAÁL ATTILA szerk., *A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve* 21. Szekszárd. 133–49.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. 1992. *Diplomata Hungariae antiquissima* 1. 1000–1131. Budapest.
- DÓKA KLÁRA 1980. Folyószabályozás Tolna megyében a 19. században. In: K. BALOG JÁNOS szerk., *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 9. Szekszárd. 229–45.

- DÓKA KLÁRA 1983. Leccapolások, öntözések Tolna megyében (1885–1948). In: K. BALOG JÁNOS szerk., *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 10. Szekszárd. 381–406.
- ÉRSZEGI GÉZA 1978. A középkor Tolna megye a honfoglalástól a mohácsi csatáig. In: K. BALOGH JÁNOS szerk., *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve* 1. Szekszárd. 9–97.
- ÉRSZEGI GÉZA 1993. A tihanyi alapítólevél (fordítás). In: SZ. FARKAS ARANKA szerk., *A tihanyi alapítólevél*. Veszprém. 1–4.
- ÉRSZEGI GÉZA szerk. 2004. *A tihanyi alapítólevél*. Tihany.
- FARKAS ÉVA 2005. *Tihanyi Apátság*. (Riport Korzenszky Richárddal, Rainer Pállal és Laczkovics Emőkével.) Kossuth Rádió, 2005. április 6. <http://www.radio.hu/read/131727>.
- FÉNYES ELEK 1851. *Magyarország geográfiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik*. 1–4. Pest.
- GAÁL ATTILA – KÖHEGYI MIHÁLY 1971–6. *Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában* 1–3. A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyvei 1: 1971–2: 271–332; 2: 1973–4: 297–339; 3: 1975–6: 279–366.
- GAÁL ATTILA – KÖHEGYI MIHÁLY 1984. Tolna megye földrajzi nevei régészszemmel. *Dunatáj* 1: 58–67.
- GLASER LAJOS 1929. A Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 139–67, 257–85.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1956. Tulajdonnév-történet. A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításához. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND szerk., *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 407–15.
- GYÖRFFY GYÖRGY 2000. *István király és műve*. Budapest.
- HERVAY L. FERENC 1984. *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma.
- HOFFMANN ISTVÁN 2006. *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *Magyar Nyelvjárások* 29–67.
- HONTI MÁRIA – JOBBÁGNÉ ANDRÁS KATALIN 1985. Magyar nyelv a gimnázium IV. osztálya számára. Budapest.
- Itin. Ant. = OTTO CUNTZ Hrsg. *Itineraria Romana* 1. *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*. 1929. Leipzig. (A Pannoniára vonatkozó részek: 129–32, 232–74.)
- Itin. Hier. = *Itinerarium Hierosolymitatum*. In: J. G. ECCARDUS ed., *Corpus historicum medii aevi* 1723. Lipsiae. 2: 1345–8. (Magyarul, a Magyarországra vonatkozó rész: GYÖRFFY 2000: 300.)
- KAROLINY MÁRTON 1983. *Tolnai utak*. Szekszárd.
- KATONA TAMÁS szerk. 1979. *Mohács emlékezete*. Budapest.
- Képes Krónika*. BOLLÓK JÁNOS ford. 2004. Budapest.
- KESZTHELYI GABRIELLA 2004. *950. évfordulóját ünnepli a tihanyi bencés apátság*. Kossuth Rádió, 2004. november 15. <http://www.hatnelkul.radio.hu/read/114082/rid/MkFUTQ>.
- KORZENSZKY RICHÁRD 2002. *A Korzenszky-előadás*. http://www.halo.hu/index.php?link=news%2Fnews.php&newid=550&topic=news&topic_id=257.
- LÉKAI LAJOS 1991. *A ciszterciek. Esmény és valóság*. Budapest.
- MAJOROS JÓZSEF 1996. *Római élet*. Budapest.
- MAYER ANTAL 1997. Bátaszék természetföldrajzi viszonyai. In: DOBOS GYULA szerk., *Bátaszék története. A kezdetektől 1539-ig. Bátaszék monográfiája* 1. Bátaszék. 4–36.
- MES. = KNAUZ FERDINÁND kiad. *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* 1–2. 1874–1882, 3. DEDEK C. LAJOS kiad. 1924. Esztergom.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. METEM Könyvek 40. Budapest.
- MÓCSY ANDRÁS 1974. *Pannónia a korai császárság idején*. Budapest.

- MÓCSY ANDRÁS – FITZ JENŐ szerk. 1990. *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest.
- MOLDOVÁNYI JÓZSEF 1824. Tolna Vármegye Geographiai, Statisztikai, és Topographiai esmértetése. *Tudományos Gyűjtemény* 40–83.
- ÓkoriLex. = PECZ VILMOS szerk. *Ókori lexikon* 1–2. 1902–4. Budapest.
- PATAKI JÓZSEF 1936. *A Sárköz gazdaság és településföldrajza*. Pécs.
- PATAKI JÓZSEF 1955. *A Sárköz természeti földrajza*. Szekszárd.
- PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt* 1–2. Budapest.
- PRT. 10. = ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. 1908. *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története* 10. *A tihanyi apátság története* 1. Budapest.
- SRH. = SZENTPÉTERY IMRE kiad. 1937–8. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* 1–2. Budapest.
- SÜMEGI JÓZSEF 1997. Bátaszék és környéke a középkorban. In: DOBOS GYULA szerk., *Bátaszék története. A kezdetektől 1539-ig. Bátaszék monográfiája* 1. Bátaszék. 76–428.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2005. A tihanyi apátság alapítólevele. Betűhív átírás és magyar fordítás. In: ZELLIGER ERZSÉBET: *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma. 57–65.
- SZEPEZDY K. GYULA 1876a. Helynevek Decs községben. *Magyar Nyelvőr* 239.
- SZEPEZDY K. GYULA 1876b. Helynevek Alsó-Nyék községben. *Magyar Nyelvőr* 287.
- Tab. Peut. = KONRAD MILLER ed. 1887–1888. *Tabula Peutingeriana, itinerarium pictum*. http://www.fh-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost03/Tabula/tab_pe00.html. (A Pannóniára vonatkozó tábla: [.../tab_pe06.html](http://www.fh-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost03/Tabula/tab_pe06.html).)
- TIR. = *Tabula Imperii Romani*. [Az ókori Római Birodalom régészeti és topográfiai kutatásainak összességére]. 1931–1994. A Pannóniát is tartalmazó kötet (Aquincum–Sarmizegetusa–Sirmium): 50: 34. 1968. Budapest.
- TMFN. = ÖRDÖG FERENC – VÉGH JÓZSEF szerk. *Tolna megye földrajzi nevei*. 1981. Budapest.
- TÓTH ENDRE 2004. Római utak Pannoniában. *Ókor* 43–8.
- VEGETIUS = PUBLIUS FLAVIUS VEGETIUS RENATUS: *Epitoma Rei Militaris* 4. C. LANG ed. 1885. Stuttgart–Leipzig.
- VIRÁG ÁRPÁD 2005. *A Balaton és a Sió közös története (1055–2005)*. Budapest.
- VISY ZSOLT 1989. *A római limes Magyarországon*. Budapest.
- WOSINSZKY MÓR 1896. *Tolna vármegye története*. Budapest.
- Z. = NAGY IVÁN et. al. szerk. 1871–1931. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus codex senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő* 1–12. Pest, Budapest.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

RUDOLF SZENTGYÖRGYI, **The military road from Keszölc to Fehérvár**

The oldest authentic linguistic record of Hungarian which survived in the original version was the Latin charter of foundation of Tihany Abbey (1055) which preserved a well-known Hungarian phrase indicating a place: *ad castelic [-] & feheruaru rea meneh hodu utu*. This paper makes an attempt to give the unambiguous localization of the denotatum of this fragment. The author demonstrates that the expression is undoubtedly related to a common section of two important Roman roads of the ancient province Pannonia still existing in the early Middle Ages. After identifying Fehérvár (with the ancient

Gorsium-Herculia in its neighbourhood) and the former *castelic* (Kesztlőc, between Báticasék and Szekszárd) by using lots of 19–20th century microtoponyms, the author justifies the fact that the Fehérvár – Kesztlőc military road formed part of the Sopianae – Aquincum Roman road, which joined up with a section of the limes road along the Danube to the north of Szekszárd. In the medieval period the Fehérvár – Kesztlőc military road became a section of the international commercial and pilgrimage road (established by Stephen I around 1018) that connected Rome and Western Europe with Byzantium, and later with Jerusalem.